

मूल्यवर्धन कार्यक्रम आराखडा

मूल्यवर्धन

कार्यक्रम आराखडा

शांतिलाल मुथा फाउंडेशन

---

8 वा मजला, मुथा चैंबर्स -2,
सेनापती बापट मार्ग, पुणे 411 016

Tel: +91-20-6605-0000

Fax: +91-20-6605-0191

Email: info@mutthafoundation.org
Website: www.mutthafoundation.org

या पुस्तिकेबद्दल

या पुस्तिकेत शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशनने विकसित केलेल्या मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचा संकल्पनात्मक व कार्यात्मक आराखडा स्पष्ट केला आहे. शालेय संदर्भात मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची रचना व अंमलबजावणी करण्यासाठी या आराखड्यातून मार्गदर्शन मिळेल.

शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशनबद्दल

शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशन (एसएमएफ) ही एक स्वयंसेवी संस्था असून भारतातील शालेय शिक्षणात सकारात्मक बदल घडवून आणण्यात योगदान देणे हे तिचे उद्दिष्ट आहे. सामाजिक भान असणारे यशस्वी उद्योजक श्री. शांतिलाल मुथ्था हे या संस्थेचे प्रवर्तक आणि संचालक आहेत. श्री. मुथ्था हे सामाजिक परिवर्तन, शालेय शिक्षण व आपल्ती मदतकार्य या क्षेत्रांत गेली तीन दशके कार्यरत आहेत.

© शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशन

प्रकाशक : शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशन

फक्त खाजगी वितरणासाठी

आवृत्ती : ऑगस्ट 2016

अनुक्रमणिका

1. प्रास्ताविक	01
संकल्पना	01
ठळक वैशिष्ट्ये	02
संभाव्य लाभ	03
2. मूल्ये व संबंधित क्षमता	05
गाभा मूल्ये	06
शालेय शिक्षणाच्या संदर्भात संबंधित मूल्ये/अभिवृत्ती	07
संबंधित क्षमता	08
विद्यार्थ्यांसाठी अध्ययन निष्पत्ती	10
3. दृष्टिकोन व कार्यपद्धती	12
शैक्षणिक आचार	12
अंमलबजावणीबाबत कळीचे मुद्रदे	15
शालेय स्तरावरील अपेक्षित निष्पत्ती	16
शाळांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन	17
मूल्यवर्धन अध्ययन निष्पत्तीच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन	17
4. शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशनर्फे मिळणारे सहाय्य	18
क्षमतावर्धन सहाय्य	19
साधन सामुग्री सहाय्य	20
अंमलबजावणी सहाय्य	20
5. संभाव्य आव्हाने	21
परिशिष्ट 1 : मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची आजपर्यंतची वाटचाल व विकास	23
परिशिष्ट 2 : लोकशाहीधिष्ठित मूल्ये व शिक्षणाची उद्दिष्टे	26
परिशिष्ट 3 : शाळेतील मूल्याधिष्ठित आचारांचे मापन करण्यासाठी परिमाणे व निर्देशक	27

1. प्रास्ताविक

लोकशाहीत अभिप्रेत असलेले नागरिकत्व जोपासण्यासाठी आवश्यक असे बालस्नेही व मूल्याधिष्ठित शिक्षण देण्यासाठी शाळांना सहाय्य व्हावे या उद्देशाने शांतिलाल मुथ्था फाऊंडेशनने 'मूल्यवर्धन' कार्यक्रम प्रस्तुत केला आहे. शाळांच्या कार्यपद्धतीचा अविभाज्य घटक बनू शकेल अशा रीतीने या कार्यक्रमाची रचना करण्यात आलेली आहे. सध्या हा कार्यक्रम प्राथमिक शाळांसाठी तयार केला आहे.

संकल्पना

शाळा, शाळा चालवणाऱ्या संस्था व शिक्षण मंडळे यांनी हा कार्यक्रम स्वीकृत करावा अशी आमची आग्रहाची विनंती आहे. त्याची कारणे:

- बालस्नेही शालेय वातावरण उपलब्ध करून देणे व लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्व जोपासणे भारतातील शाळांना बंधनकारक आहे. (या प्रकरणाच्या शेवटी दिलेल्या चौकटीतील मजकूर पाहावा).
- लोकशाही नागरिकत्वाकरिता लोकशाहीधिष्ठित मूल्ये तसेच राज्यघटनेते प्रतिपादित केलेली मूल्ये यांचे महत्त्व समजणे व त्यांचे पुरेसे आकलन होणे गरजेचे असते. तथापि, संबंधित मूल्यांचे अध्ययन व अध्यापन हे सर्वसाधारणपणे फक्त माहिती मिळवण्यापुरते मर्यादित राहिले आहे. विद्यार्थी समाजशास्त्र, नागरिकशास्त्र, इतिहास या विषयांच्या पाठ्यपुस्तकांतून या मूल्यांसंबंधी शिकतात. शालेय परिपाठ, स्वातंत्र्यदिन, प्रजासत्ताक दिनासारख्या प्रासंगिक कार्यक्रमांतूनही विद्यार्थ्यांना मूल्यांसंबंधी माहिती दिली जाते. लोकशाहीधिष्ठित जीवनशैलीच्या काही अंगांचा विद्यार्थ्यांना अनुभव यावा यासाठी परिसंवाद, सांधिक काम, समाजसेवा यांसारखे उपक्रमही शाळा आयोजित करतात. तथापि, लोकशाहीमूल्यांच्या सर्व पैलूंच्या (विचार, भावना व आचार) जोपासनेसाठी तसेच लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्वाची भूमिका पार पाडण्यासाठी आवश्यक असलेला दृष्टिकोन व क्षमता निर्माण करण्यासाठी शाळांनी सर्वसाधारणपणे नियोजनबद्द व सातत्याने प्रयत्न करण्याची गरज आहे. अशा तळ्हेचे प्रयत्न करण्यासाठी मूल्यवर्धन कार्यक्रम शाळांना मदत करील.
- शाळांमध्ये लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्व परिणामकारकरीतीने जोपासायचे झाल्यास विद्यार्थी भयमुक्त, चिंतामुक्त व ताणतणावमुक्त रीतीने शिकतील तसेच अभिव्यक्त होतील असे वातावरण निर्माण होणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारचे वातावरण निर्माण करण्यासाठी मूल्यवर्धन कार्यक्रम शाळांना साहाय्यभूत ठरतो.
- भारतातील तरुणांमध्ये सध्या लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्वाच्या जबाबदाऱ्यांबाबत चिंताजनक पातळीवर उदासीनता दिसून येते. विद्यार्थ्यांत इतरांविषयी उदासीनता तसेच आत्मकेंद्रितपणा वाढत चाललेला आढळतो. याबाबत शिक्षणतज्ज्ञांना व पालकांनाही काळजी वाटत आहे. प्रसारमाध्यमांद्वारे प्रकर्षणे दाखवल्या जाणाऱ्या घटनांमधून तर त्याला पुष्टीच मिळत आहे. कारण अशा कार्यक्रमांतून तरुण मंडळी अयोग्य म्हणजे हिंसाचाराच्या मार्गाचा अवलंब करताना दाखवले जाते. शाळा-महाविद्यालयांतून उत्तम शिक्षण घेऊनही तरुण मंडळी जाती-धर्माविषयी पूर्वग्रह बाळगतात व पसरवतात. तरुणांचा सामाजिक कार्यात, व्यवहारात सहभाग अत्यंत कमी असतो, ही गोष्टही चिंताजनक आहे. अशा अनेकविध समस्या सोडविण्यासाठी मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचा उपयोग होईल.

ठळक वैशिष्ट्ये

मूल्यवर्धन कार्यक्रम हा भारतीय राज्यघटना, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (NCF-2005), तसेच बालकांच्या मोफत व सकंतीच्या शिक्षणासंबंधीचा सन 2009 चा कायदा (RTE-2009) यांच्याशी सुसंगत आहे.

मूल्यशिक्षणासंबंधीचा समग्रलक्ष्यी दृष्टीकोन

- मूल्यवर्धन कार्यक्रमात 'समग्रशाळा दृष्टिकोन' पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. ही कार्यपद्धती मूल्ये शिकविण्याच्या पारंपरिक पद्धतीपेक्षा अधिक परिणामकारक आहे. एनसीईआरटी, नवी दिल्ली या संस्थेनेही या कार्यपद्धतीची शिफारस केलेली आहे.
- मूल्यवर्धन कार्यक्रमात मूल्यांचा सर्वसमावेशक विचार केलेला आहे. त्यात मूल्यांच्या बोधात्मक (जाणणे, विचार करणे); भावात्मक (भावणे, दखल घेणे, बांधीलकी जपणे) आणि क्रियात्मक पैलूंचा विचार केला गेला आहे.
- शाळेतील एकंदर वातावरण तसेच शाळेचे नेहमीचे कामकाज मूल्याधिष्ठित व्हावे व त्यातून विद्यार्थ्यांनी लोकशाहीधिष्ठित मूल्ये शिकावीत तसेच या मूल्यांशी संबंधित दृष्टिकोन व क्षमता विकसित कराव्यात यासाठी मूल्यवर्धन कार्यक्रमात सुस्पष्ट अशा शैक्षणिक पद्धर्तीचा वापर केलेला आहे.

कोणत्याही शाळेत वापरता येण्याजोगी व लवचीक अशी कार्यपद्धती

- शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशनच्या सहकार्याने व मार्गदर्शनाने कोणत्याही शाळेत त्या शाळेच्या गरजा, प्राधान्यक्रम व संसाधने विचारात घेऊन मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करता येते.
- मूल्यवर्धन कार्यक्रम शाळांच्या प्रचलित कार्यपद्धतीशी जुळवून घेता येईल असा आहे.
- हा कार्यक्रम राबविण्यासाठी वेगळी आर्थिक तरतूद करावी लागत नाही किंवा त्यासाठी वेगळे मनुष्यबळ वापरावे लागत नाही.
- काळाच्या ओघात योग्य ते बदल करत शाळा हा कार्यक्रम वर्षानुवर्षे राबवू शकतील.

उत्क्रांत होत जाणारा आराखडा

- इ.स. 2009 पासून मूल्यवर्धन कार्यक्रम विस्तृत स्वरूपात राबवण्यात येत आहे (परिशिष्ट 1 पहा). या कार्यक्रमाद्वारे मिळालेल्या अनुभवांच्या व तज्ज्ञांनी केलेल्या शिफारशीच्या आधारावर कार्यक्रम उत्तरोत्तर विकसित केला गेला आहे.
- मूल्यवर्धन कार्यक्रम तयार करताना एनसीईआरटीच्या 'Education for Values in Schools - A Framework Document¹, 2012' या दस्तऐवजाचा तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळालेल्या सामाजिक व भावनात्मक बाबींच्या अध्ययनासाठी तयार केलेल्या CASEL² ; आराखड्याचाही वापर केलेला आहे. त्याचप्रमाणे अमेरिकेतील Caring School Community³, या दीर्घकाळ सुरु असणाऱ्या यशस्वी संशोधन प्रकल्पांतील निष्कर्षांचा वापर केलेला आहे.
- शाळांकडून मिळणारा प्रतिसाद व संशोधनांचे निष्कर्ष विचारात घेऊन शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशन शाळांच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक वर्गासाठीही मूल्यवर्धन कार्यक्रम तयार करीत आहे.

¹National Council of Educational Research and Training (NCERT), 2012, *Education for Values in Schools – A Framework*, New Delhi: NCERT

²www.casel.org

³www.devstu.org/caring-school-community

संभाव्य लाभ

मूल्यवर्धन कार्यक्रमामुळे शाळांशी संबंधित सर्व व्यक्तींना खालीलप्रमाणे लाभ मिळू शकतील.

लाभार्थी	संभाव्य लाभ
विद्यार्थी	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थीस्नेही शालेय वातावरण शिक्षकांशी व अन्य विद्यार्थ्यांशी असलेल्या परस्परसंबंधात सुधारणा स्वतःचे विचार व्यक्त करण्यास विविध संधी; इतरांच्या अडचणी सोडवण्यात सहभाग, इतरांबरोबर चर्चा; सहकार्याने काम करण्याचा आणि इतरांच्या कल्याणासाठी काम करण्याचा आनंद
पालक	<ul style="list-style-type: none"> मूल्यांसंबंधीच्या विषयांवर पाल्यांशी चर्चा करण्याची पालकांना संधी विद्यार्थ्यांच्या जबाबदार वर्तनात वाढ; तसेच कुटुंबीयांविषयीच्या आस्थेत वाढ
मुख्याध्यापक	<ul style="list-style-type: none"> शाळेच्या विविध उपक्रमांमधील, कामांमधील विद्यार्थ्यांच्या सहभागात वाढ विद्यार्थ्यांमध्ये स्वयंशिस्तीच्या व जबाबदार वर्तनात वाढ शाळेतील वातावरणात सुधारणा तसेच शाळेतील कर्मचारीवर्ग व विद्यार्थी यांच्यातील संबंधात सुधारणा विद्यार्थ्यांना त्यांचे नेतृत्वगुण/कौशल्ये विकसित करण्याची तसेच त्यांचे प्रात्यक्षिक करून दाखवण्याची संधी
शिक्षक	<ul style="list-style-type: none"> वर्गाच्या कामकाजातील तसेच उपक्रमांमधील विद्यार्थ्यांच्या सहभागात वाढ विद्यार्थ्यांबरोबर असलेल्या संबंधात सुधारणा विद्यार्थ्यांच्या स्वयंशिस्तीच्या व जबाबदारीपूर्ण वर्तनात वाढ अध्ययन-अध्यापनाची विद्यार्थीकंद्रित पद्धती विकसित करण्याची व तिचे प्रात्यक्षिक दाखवण्याची संधी
शाळा व्यवस्थापन समिती (SMC)	<ul style="list-style-type: none"> सहभागी पद्धतीने शाळेची ध्येय-धोरणे ठरविली जातील व नियोजन केले जाईल, ज्यायोगे शाळेच्या कामकाजाची व कार्यसिद्धीची जबाबदारी सर्व सहभागी घटकांमध्ये सामुदायिक रीतीने व स्वेच्छेने घेतली जाईल. विद्यार्थी, पालक व स्थानिक समाजात शाळेची प्रतिमा उंचावेल.
शाळा चालक (शासकीय/खाजगी)	<ul style="list-style-type: none"> आसपासच्या परिसरात शाळेचा दर्जा व नावलौकिक वाढेल.

लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्व आणि अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्व जोपासण्याची गरज आजवरच्या विविध ध्येयधोरणांच्या दस्तवेजांत व्यक्त केलेली आहे. माध्यमिक शिक्षण आयोग (1952), कोठारी कमिशन (1966) यांनी सुचविलेल्या शिफारशींना अनुसरून राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (एनसीएफ 2005, पृष्ठ 7 ते 11) यामध्ये “लोकशाही ही केवळ राज्यकारभाराची पद्धत न राहता आपली जीवनशैली बनली पाहिजे” अशा शब्दांत लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्वाची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे. हे साध्य करण्यासाठी नागरिकांमध्ये ‘आपले हक्क आणि कर्तव्ये तसेच राज्यघटनेत अंतर्भूत असलेल्या तत्त्वांची बांधिलकी याबाबतची जाणीव निर्माण होणे ही एक पूर्वअट आहे.’ त्यामुळे सहभागावर आधारित लोकशाही व राज्यघटनेत उल्लेखिलेली मूल्ये बळकट करणे हे शिक्षणाच्या संदर्भात ‘राष्ट्रासमोरील मोठे आव्हान आहे.’

शालेय शिक्षणाची ध्येये या मूल्यांच्या मर्यादेत असली पाहिजेत. “विवेक व सामंजस्य यावर आधारित मूल्यांशी बांधिलकी निर्माण करणे असे शिक्षणाचे ध्येय झाले पाहिजे. त्यामुळे अशा तन्हेची बांधिलकी मुलांमध्ये निर्माण व्हावी याकरता मुलांना अनुभव दैण्यासाठी पुरेसा अवकाश शालेय अभ्यासक्रमात असायला पाहिजे” अशी शिफारस राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात केली आहे.

शाळेची कार्यपद्धती व शाळेतील वातावरण याबाबत सन 2009 चा बालशिक्षण हक्क कायद्यातील महादेश

मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणासंबंधी सन 2009 च्या बालहक्क कायद्याच्या कलम 29(2) मधील महादेश असे सांगतो की, शाळांसाठी तयार केलेला अभ्यासक्रम राज्यघटनेत नमूद केलेल्या मूल्यांशी सुसंगत असला पाहिजे. या अभ्यासक्रमामुळे मुलांचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे. याकरता ‘बालस्नेही वातावरणात, बालकेंद्रित शिक्षण पद्धतीने व कृतियुक्त उपक्रमांमधून शिकणे’ ही कार्यपद्धती वापरली पाहिजे. शाळेतील वातावरण भयमुक्त, आघातमुक्त व चिंतामुक्त असले पाहिजे. विद्यार्थ्यांना त्यांची मते व विचार मोकळेपणाने व्यक्त करता आले पाहिजेत.

2. मूल्ये व संबंधित क्षमता

विद्यार्थ्यांना सक्षम करणाऱ्या शालेय वातावरणात लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्वासाठी आवश्यक अशी मूल्ये/अभिवृत्ती व कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी सहाय्य करणे असा मूल्यवर्धनचा उद्देश आहे.

खाली दिलेल्या आकृतीत दाखवल्याप्रमाणे मूल्यवर्धन कार्यक्रमाच्या केंद्रस्थानी भारताच्या राज्यघटनेत अंतर्भूत असलेली गाभा मूल्ये आहेत. ही गाभा मूल्ये मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची ध्येये निश्चित करतात तसेच त्यातूनच कार्यक्रमाच्या विशिष्ट अशा कार्यपद्धतीस व अंमलबजावणीस प्रेरणा मिळते.

गाभा मूल्यांचे आकलन झाल्यास लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्व निर्माण होण्यास कोणती मूल्ये व अभिवृत्ती जोपासायला हव्यात हे कळू शकते. शालेय शिक्षणाच्या संदर्भात या मूल्यांचा अंतर्भाव मूल्यवर्धन कार्यक्रमात केलेला आहे.

सर्वात बाहेरच्या वर्तुळात गाभा मूल्यांच्या संबंधित क्षमता आहेत. त्या सुजाण, जबाबदार, इतरांविषयी आस्था बाळगणारे व समाजकार्यात सहभागी होणारे असे नागरिक घडण्यासाठी आवश्यक आहेत.

आकृती 1 : मूल्ये व संबंधित क्षमता यांचा आराखडा

गाभा मूळ्ये

भारताच्या राज्यघटनेच्या उद्देशिकेत अनेक मूळ्ये सुस्पष्टपणे नमूद केली आहेत. तसेच राज्यघटनेच्या अन्य प्रकरणांतही काही मूळ्ये अप्रत्यक्षपणे नमूद केलेली आहेत. राज्यांना व राज्यातील नागरिकांना मार्गदर्शन व्हावे हा त्यामागे उद्देश आहे. शालेय शिक्षणाच्या दृष्टिकोनातून कोणती मूळ्ये विशेष महत्त्वाची आहेत ते राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात (2005, पृष्ठ 7) पुढीलप्रमाणे नमूद केलेले आहे:

“लोकशाही तसेच समानता, न्याय, स्वातंत्र्य, इतरांच्या कल्याणाबाबतची आस्था, धर्मनिरपेक्षता, मानवी प्रतिष्ठा व मूलभूत हक्कांचा आदर या मूळ्यांविषयी बांधिलकी.”

मूळ्यवर्धन कार्यक्रम हा वरील मूळ्यांवर आधारित आहे. या मूळ्यांचे स्पष्टीकरण व शैक्षणिक उद्दिष्टांशी असलेला त्यांचा संबंध राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात दिला आहे (परिशिष्ट 2 पहा).

भारतीय राज्यघटनेची उद्देशिका (प्रीअॅम्बल)

आम्ही, भारताचे लोक भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांसः
सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची आणि संधीची समानता;
निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;
आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर १९४९ रोजी
यादवारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

शालेय शिक्षणाच्या संदर्भात संबंधित मूल्ये / अभिवृत्ती

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात (NCF 2005) शाळांमध्ये लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्व जोपासायाचे असेल तर कोणती मूल्ये/अभिवृत्ती रुजवली पाहिजेत याविषयी निर्देश दिले आहेत (परिशिष्ट 2 पहा). मूल्यवर्धन कार्यक्रमात याच मूल्यांचा/अभिवृत्तीचा पुरस्कार केलेला आहे. ही मूल्ये/अभिवृत्ती खालील तक्त्यात दिलेली आहेत. तक्त्यात दिलेली मूल्ये/अभिवृत्ती एकमेकांशी संबंधित आहेत तसेच संविधानातील मूल्यांशी आणि इतरही मूल्यांशी संबंधित आहेत.

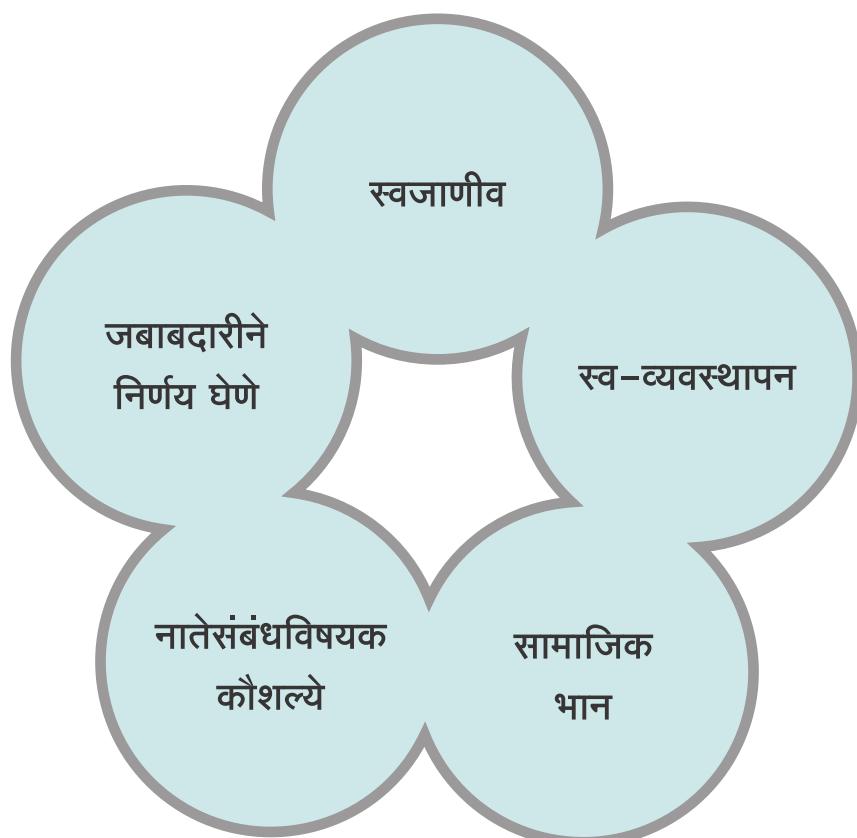
तक्ता 1: मूल्यवर्धन कार्यक्रमांतर्गत विकसित करावयाची लोकशाही नागरिकत्व विषयक मूल्ये / अभिवृत्ती

मूल्ये / अभिवृत्ती	स्पष्टीकरण	आनुषंगिक मूल्ये
मानवी प्रतिष्ठेचा आदर	शाळेतील व परिसरातील प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा व महत्त्व मान्य करणे.	समानता
स्वायत्तता	स्वतंत्रपणे विचार करणे व ते व्यक्त करणे, इतरांनाही स्वतंत्रपणे विचार करण्याचा व ते व्यक्त करण्याचा अधिकार आहे हे मान्य करणे.	स्वातंत्र्य, न्याय, जबाबदारी
जबाबदारी	स्वतःच्या वर्तनाची जबाबदारी घेणे; इतरांच्या भल्यासाठी खरेपणाने, न्याय रीतीने व समंजसपणे वागणे, नियम व कायदे यांचे उल्लंघन होणार नाही अशा रीतीने स्वतःच्या हक्कांचा वापर करणे.	सत्यनिष्ठा, न्याय
चिकित्सक आणि सर्जनशील विचार	स्वतःचे व इतरांचे विचार, दृष्टिकोन, श्रद्धा, समवयस्कांचा तसेच प्रसार माध्यमांचा होणारा परिणाम, जागतिक घडामोडी व आव्हाने यावर चिकित्सक व सर्जनशील विचार करून विविध समस्या नावीन्यपूर्ण पद्धतीने सोडवणे.	स्वातंत्र्य, सर्जनशीलता, विज्ञाननिष्ठ विचार
विविधतेचा आदर	व्यक्ती-व्यक्तीमधील विविधता ओळखणे व तिचा आदर करणे, समाजातील विविध समूहांची संस्कृती जाणणे व तिचा आदर करणे.	बंधुता, समानता
सुसंवादी नातेसंबंध	एकमेकांशी शांततेने व सहकार्याने तसेच दुसऱ्याच्या हक्काची जाणीव ठेवून आदरभावाने वागणे.	बंधुता, शांतता, सहकार्य
इतरांबाबत आस्था	इतरांशी विशेषत: वंचित व उपेक्षित व्यक्तींशी संवेदनशीलपणे वागणे; त्यांच्या कल्याणाबाबत आस्था दाखवणे.	बंधुता, प्रेम, आस्था, सहानुभूती, सहसंवेदना
सक्रिय सहभाग	इतरांच्या कल्याणासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे.	बंधुता, सामाजिक भान, राष्ट्रभक्ती

संबंधित क्षमता

विद्यार्थी सुजाण, जबाबदार, इतरांविषयी आस्था बाळगणारे व सामाजिक कामात सहभागी होणारे नागरिक व्हावेत, याकरता काही क्षमता त्यांच्यात निर्माण होणे आवश्यक आहे. तक्ता 2 मध्ये दिलेल्या या क्षमता लोकशाहीधिष्ठित नागरिकत्व व मूल्ये/अभिवृत्ती यांच्याशी संबंधित आहेत. या क्षमतांच्या व्याख्या 'कोलॅबोरेटिव्ह फॉर अँकेडेमिक सोशल ॲन्ड इमोशनल लर्निंग' (CASEL) या अमेरिकास्थित संस्थेने केलेल्या आहेत. हे पाच परस्परसंबंधित क्षमतासमूह बोधात्मक (Cognitive), भावात्मक (Affective) व क्रियात्मक (Behavioural) या क्षेत्रांमध्ये मोडतात.

मूल्यवर्धन कार्यक्रमातून या क्षमता विकसित करण्याची मुलांना संधी मिळते. या क्षमता जागतिक आरोग्य संघटनेने निर्देशित केलेल्या पुढील दहा जीवनविषयक कौशल्यांशी संबंधित आहेत – स्वजाणीव, सहसंवेदना, चिकित्सक विचार, सर्जनशील विचार, निर्णयप्रक्रिया, समस्या निवारण, परिणामकारक संवाद, आंतरव्यवक्ती संबंध, ताण व्यवस्थापन, भावनांवर नियंत्रण.

तक्ता 2: एकमेकांशी संबंधित क्षमता समूह

क्षमता समूह	स्पष्टीकरण	तक्ता 1 मधील मूल्ये / अभिवृत्ती यांच्याशी संबंध
स्वजाणीव	स्वतःच्या भावना व विचार व त्यांचा वर्तनावर होणारा परिणाम अचूकपणे ओळखण्याची क्षमता. यात स्वतःची बलस्थाने व मर्यादा यांची जाणीव तसेच आत्मविश्वास व आशावाद यांचा समावेश होतो.	स्वायत्ततेसाठी तसेच स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी केल्या जाणाऱ्या जाणीवपूर्वक प्रयत्नांचा स्वजाणीव हा पाया आहे. चिकित्सक विचार क्षमतेच्या विकासासाठी स्वतःची बलस्थाने व मर्यादा अचूकपणे ओळखता येणे आवश्यक आहे.
स्वव्यवस्थापन	वेगवेगळ्या परिस्थितीत स्वतःच्या भावना, विचार व वर्तन यांवर परिणामकारकपणे नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता. यात ताणतणावांचे व्यवस्थापन, आवेगांवर नियंत्रण, स्वतःला प्रेरित करण्याची क्षमता तसेच व्यक्तीगत व शैक्षणिक ध्येये साध्य करण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे या बाबींचा समावेश होतो.	इतरांबरोबर सुसंवादी जीवन जगण्यासाठी स्वतःच्या भावना ओळखण्याची व त्यांचे विधायक रीतीने व्यवस्थापन करण्याची क्षमता आवश्यक असते. सकारात्मक ध्येये ठरवणे व ती साध्य करणे याकरता स्वतःच्या क्षमतांची जाण येणे आवश्यक असते.
सामाजिक भान	वेगवेगळी सांस्कृतिक पाँश्वभूमी असलेल्या व्यक्तींचा दृष्टिकोन व भावना यांची समज, वर्तनासंबंधीच्या सामाजिक चालीरीती व नैतिक नियम यांची समज, तसेच कुटुंबातील, शाळेतील व समाजातील कुठल्या व्यक्ती वेळप्रसंगी सहाय्य करू शकतील हे ओळखण्याची क्षमता या बाबींचा समावेश होतो.	विविधतेचा आदर करण्यासाठी, सुसंवादी जीवन जगण्यासाठी व इतरांची काळजी घेण्यासाठी, इतरांबद्दल समानानुभूती वाटणे व दाखवणे आवश्यक असते. सामाजिक कार्यात सक्रिय सहभाग घेण्यासाठी कुणाचे सहाय्य मिळू शकेल तेही ओळखता आले पाहिजे.
नातेसंबंधविषयक कौशल्ये	विविध व्यक्तींशी व गटांशी निकोप व लाभदायक संबंध निर्माण करण्याची क्षमता. यात स्पष्टपणे संवाद साधणे, सक्रिय श्रवण करणे, सहकार्य करणे, अयोग्य सामाजिक दबावांचा प्रतिकार सकारात्मक व विधायक रीतीने करणे, संघर्ष सोडवणे, गरज असेल तेव्हा मदत मागणे व मदत करणे इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.	सकारात्मक नातेसंबंध निर्माण करून ते टिकविणे हे पुढील गोष्टी साध्य करण्यासाठी आवश्यक असते – सुसंवादी जीवन जगणे, इतरांबद्दल आस्था वाटणे, जबाबदारीपूर्ण वर्तन करणे, सामाजिक कार्यात सक्रिय सहभाग घेणे.
जबाबदारीने निर्णय घेणे	नैतिक नियम, सुरक्षितता, सामाजिक चालीरीती, शिष्टाचार, विविध कृतींच्या परिणामांचे वास्तववादी मूल्यमापन, स्वतःचे व इतरांचे हित या गोष्टींचा विचार करून स्वतःचे वर्तन आणि नातेसंबंध यासंबंधी निर्णय घेण्याची क्षमता इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.	जबाबदारीने निर्णय घेण्याची क्षमता ही ‘जबाबदारी’ या मूल्य/अभिवृत्तीशी संबंधित आहे.

विद्यार्थ्यांसाठीच्या अध्ययन निष्पत्ती

मूल्यवर्धन कार्यक्रमातून विद्यार्थ्यांनी काय शिकले पाहिजे व कोणत्या गोष्टी साध्य केल्या पाहिजेत ते तकता 3 मध्ये दिलेले आहे. या तकत्यातील सर्वच अध्ययन निष्पत्ती या तकता 1 मध्ये दिलेल्या मूल्य/अभिवृत्तीशी व तकता 2 मध्ये दिलेल्या क्षमता समूहाशी संबंधित आहेत.

तकता 3 मध्ये दिलेल्या अध्ययन निष्पत्ती वयोगटानुरूप व परिस्थितीनुरूप सर्व इयत्तामध्ये साध्य करायच्या आहेत. त्यांचे सहजतेने मूल्यमापन करता येईल. या तकत्यात दिलेल्या अध्ययन निष्पत्तींव्यतिरिक्त आणखी काही अध्ययन निष्पत्ती विद्यार्थी साधू शकतात.

तकता 3 मध्ये दिलेल्या अध्ययन निष्पत्तींपैकी क्रमांक 1 ते 3 या अध्ययन निष्पत्ती विद्यार्थ्यांच्या स्वजाणिवेशी संबंधित आहेत ; तर क्रमांक 5 ते 7 विद्यार्थ्यांच्या अवतीभोवती असलेल्या व्यक्तींशी संबंधित आहेत. निष्पत्ती क्रमांक 8 विद्यार्थ्यांचे संपूर्ण समाज आणि जगाशी असलेले संबंध याशी निगडीत आहे, तर क्रमांक 4 या सर्वच क्षेत्रांतील निष्पत्तींशी संबंधित आहे.

तकता 3 : अध्ययन निष्पत्ती व त्याच्याशी संबंधित मूल्ये / अभिवृत्ती व क्षमता समूह

क्र.	अध्ययन निष्पत्ती	संबंधित मूल्ये / अभिवृत्ती / क्षमतासमूह	प्राथमिक शाळेत या निष्पत्ती साध्य होण्याची उदाहरणे
अ.नि. 1	स्वतःच्या कल्याणासाठी आणि प्रभावी व्यक्तिमत्वासाठी स्वजाणीव व स्वयंव्यवस्थापन कौशल्ये यांचा वापर करणे.	स्वायत्तता, स्वजाणीव, स्वव्यवस्थापन	<ul style="list-style-type: none"> स्वतःच्या आवडी निवडी व्यक्त करणे. भावनांची जाणीव होणे व त्यांचा वर्तनावरील परिणाम समजणे. आव्हानात्मक परिस्थितीत शांत राहू शकणे. कुठलेही उद्दिष्ट योग्य रीतीने साध्य करण्यासाठी एखादी योजना आखता येणे.
अ.नि. 2	स्वतंत्रपणे विचार करणे.	स्वायत्तता, स्वजाणीव	<ul style="list-style-type: none"> गोष्टी, चित्रे इत्यादी माध्यमातून स्वतःच्या कल्पना व्यक्त करणे. एखाद्या विषयावर स्वतःचे मत व्यक्त करणे.
अ.नि. 3	जबाबदारीने निर्णय घेणे.	जबाबदारी, जबाबदारीने निर्णय घेणे	<ul style="list-style-type: none"> स्वतःच्या व इतरांच्याही वस्तूंची काळजी घेणे. असुरक्षित परिस्थिती टाळणे. स्वच्छ आणि निरोगी राहण्यासाठी दैनंदिन सवयी पाळणे. नियम पाळणे व ते मोडल्यास काय होऊ शकेल याची जाणीव असणे. वेगवेगळ्या परिस्थितीत योग्य वर्तन कुठले ते ओळखणे.

क्र.	अध्ययन निष्पत्ती	संबंधित मूल्ये / अभिवृत्ती / क्षमतासमूह	प्राथमिक शाळेत या निष्पत्ती साध्य होण्याची उदाहरणे
अ.नि. 4	स्वतःशी, इतरांशी व जगाशी संबंधित घडामोर्डीवर चिकित्सक व सर्जनशील मत प्रदर्शन आणि समस्या व आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी नाविन्यपूर्ण उपाय शोधणे.	स्वायत्तता, चिकित्सक आणि सर्जनशील विचार	<ul style="list-style-type: none"> ● सूक्ष्म निरीक्षण करता येणे. ● दैनंदिन जीवनातील गोष्टी व घटनांबद्दल चिकित्सक विचार करता येणे. ● स्वयंस्फूर्तीने गोष्ट रचता येणे अथवा चित्र काढता येणे. ● एखादी समस्या सोडविण्यासाठी वेगवेगळ्या पदधतीने मार्ग काढता येणे.
अ.नि. 5	विविधता ओळखणे व तिचा आदर करणे.	विविधतेचा आदर, सामाजिक जाणीव	<ul style="list-style-type: none"> ● व्यक्ती-व्यक्तींमधील साम्य व फरक ओळखणे. ● आपण एकमेकांवर कसे अवलंबून आहोत हे ओळखणे. ● वेगवेगळ्या व्यक्ती व लोकसमूह सर्वांच्या कल्याणासाठी कसा हातभार लावतात हे ओळखणे.
अ.नि. 6	परस्पर आदरावर आधारित सकारात्मक नातेसंबंध बनवण्यासाठी आंतरव्यक्ती कौशल्यांचा वापर करणे.	मानवी प्रतिष्ठेचा आदर, सुसंवादी नातेसंबंधविषयक कौशल्ये	<ul style="list-style-type: none"> ● इतरांच्या भावना ओळखणे. ● इतरांचा आदर करणे व त्यांच्याशी नम्रतेने वागणे. ● मैत्रीचे महत्त्व समजणे. ● संघर्ष टाळण्यासाठी तसेच सोडविण्यासाठी पुढाकार घेणे.
अ.नि. 7	इतरांविषयी आस्था बाळगणे.	इतरांबद्दल आस्था, सामाजिक भान, नातेसंबंध विषयक कौशल्ये	<ul style="list-style-type: none"> ● इतर व्यक्ती कशा प्रकारे आपली काळजी घेतात हे ओळखणे. ● शाळा, घर व परिसरातील व्यक्तींना मदत करणे.
अ.नि. 8	कुटुंब, शाळा व परिसर यांमधील व्यक्तींच्या कल्याणासाठी योगदान देणे.	सक्रिय सहभाग, सर्जनात्मक व चिकित्सक विचार	<ul style="list-style-type: none"> ● वर्ग, शाळा, घर अथवा परिसरासाठी उपयुक्त असा एखादा छोटासा प्रकल्प अथवा उपक्रम राबवणे.

3. दृष्टिकोन व कार्यपद्धती

मूल्यवर्धन कार्यक्रमात 'समग्रशाळा दृष्टिकोन' कार्यपद्धतीचा (Whole School Approach) वापर केला आहे. या कार्यपद्धतीमुळे शाळेतील सर्व व्यवहाराला लोकशाहीधिष्ठित गाभा मूल्यांचे अधिष्ठान मिळते. या कार्यपद्धतीत शिक्षकांकडून मूल्ये शिकवली जात नाहीत; तर शाळेचे वातावरण, सर्वसाधारण व्यवहार, दैनंदिन कार्यक्रम यांतून ती विद्यार्थी आत्मसात करतात.

ढोबळमानाने सांगायचे झाल्यास शाळेचे वातावरण, कार्यपद्धती आणि ध्येयधोरणे अशी असली पाहिजेत की ज्यात:

- सर्व विद्यार्थ्यांना शाळा सुरक्षित, हवीहवीशी, आधार देणारी व सर्वांना सामावून घेणारी वाटली पाहिजे.
- सर्व विद्यार्थ्यांना विविध गोष्टी शिकण्यासाठी, वेगवेगळ्या उपक्रमांत सहभागी होण्यासाठी व स्वतःमधील गुणकौशल्ये व्यक्त करण्यासाठी भयमुक्त, चिंतामुक्त व ताणतणावमुक्त अशा वातावरणात पुरेशा संधी मिळाल्या पाहिजेत.
- शाळेत कोणत्याही प्रकारची हिंसक कृती करणाऱ्या तसेच लिंग, जात, धर्म इत्यादींवरून भेदभाव करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांविरुद्ध / विद्यार्थ्यांविरुद्ध योग्य व ठोस अशी कारवाई केली पाहिजे.
- याबाबतची ध्येयधोरणे व नियम सर्वांच्या सहभागाने निश्चित करून ते सर्व संबंधितांना स्पष्टपणे कळविले पाहिजेत.

वर दिलेली उद्दिष्टे साध्य करण्यास शाळांना सहाय्य व्हावे यासाठी शाळेतील मूल्यविषयक आचरण पद्धतीच्या मूल्यांकनाचा आराखडा (परिशिष्ट 3 पहा) तयार करण्यात आला आहे.

स्थानिक परिस्थितीनुसार योग्य बदल करून हा मूल्यांकन आराखडा शाळेच्या मूलभूत ध्येयधोरणांचे पुनरावलोकन करणे, प्रचलित शालेय वातावरण आणि व्यवहाराचा मागेवा घेणे यासाठीच्या अभ्यासाचा पाया म्हणून वापरता येईल. याप्रकारे पुनरावलोकन आणि विश्लेषण करून गरजेप्रमाणे बदललेली धोरणे आणि कार्यपद्धती यांसह मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करता येईल.

शैक्षणिक आचार

मूल्यवर्धनच्या 'समग्रशाळा दृष्टिकोनानुसार' काही शैक्षणिक पद्धती सुचविलेल्या आहेत. त्यांचे उद्देश पुढीलप्रमाणे:

- लोकशाहीधिष्ठित गाभा मूल्यांचा अर्थ व त्याचे महत्त्व ठसविण्यासाठी शाळेमधील नित्य कार्यक्रमांचा वापर करणे.
- शाळा आणि विद्यार्थी, विद्यार्थी-विद्यार्थी, तसेच शिक्षक-विद्यार्थी यांच्यात असलेले परस्परसंबंध आदरयुक्त व एकमेकांना आधार देणारे होतील असे वातावरण निर्माण करणे.
- संपूर्ण शाळेमध्ये एकीची व सहकार्याची भावना वाढवणे.
- तक्ता ३ मध्ये दिलेल्या अध्ययन निष्पत्ती साध्य करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना वारंवार संधी देणे.

शैक्षणिक पद्धतींची निवड करताना पुढे दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांचा वापर केला आहे :

- लोकशाहीयुक्त नागरिकत्वास प्रोत्साहन मिळावे यासाठी शाळा आधीपासून करत असलेल्या प्रयत्नांना या पद्धती पूरक व्हाव्यात.
- शाळांचा आकार, सद्यःस्थिती किंवा मूल्यविषयक प्रचलित आचरण पद्धती कशीही असली तरी या पद्धतींची अंमलबजावणी कोणत्याही शाळेत करता यायला हवी.
- शाळेचे चालू वेळापत्रक व उपलब्ध संसाधने यांवर अतिरिक्त भार न पडता शैक्षणिक पद्धतींची अंमलबजावणी करता यायला हवी.

उपरोल्लेखित मार्गदर्शक तत्त्वांचा विचार करून पुढील शैक्षणिक पद्धती सुचवलेल्या आहेत :

- वर्गात घ्यावयाचे संरचित (structured) उपक्रम तसेच घरी करावयाचे उपक्रम
- संपूर्ण शालेय स्तरावर करावयाचे उपक्रम
- शालेय विषयांवर आधारित अध्ययन-अध्यापन उपक्रम

वर्गात घ्यावयाचे संरचित उपक्रम

वर्गात घ्यावयाच्या संरचित उपक्रमांसाठी वर्गाच्या सामाजिक वेळापत्रकात थोडीशी वेगळी तरतूद करणे गरजेचे आहे. वर्गात उपक्रम घेतल्यामुळे खालील उद्दिष्टे साध्य होऊ शकतील :

- मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची सर्वसामान्य उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी योग्य ते वातावरण निर्माण करणे.
- तक्ता 3 मध्ये दिलेल्या अध्ययन निष्पत्ती संरचित उपक्रमांआधारे नेमक्या रीतीने आणि पद्धतशीरपणे साध्य करणे.

वर्गात घ्यावयाच्या संरचित उपक्रमांमध्ये तसेच संबंधित सामाजिक व बौद्धिक कौशल्यांच्या सरावात विद्यार्थी थेट सहभागी होतात व त्यानंतर 'आपण आज काय शिकलो' यावरही चर्चा घेतली जाते. वर्गात घ्यायच्या उपक्रमांसाठी वर्गवेळापत्रकात वेगळी तरतूद केली पाहिजे, अशी शिफारस युनेस्कोच्या एका संशोधन अहवालात केलेली आहे (Learning to Live Together: Building Skills, Values and Attitudes For The Twenty-First Century). वर्गात घ्यायचे उपक्रम शांतिलाल मुंथ्या फाउंडेशनने हाती घेतलेल्या पथदर्शी प्रकल्पातून घेतलेले आहेत. या प्रकल्पात अनेक सकारात्मक निष्पत्ती आढळून आल्या (परिशिष्ट 1 पहा) आहेत.

प्रत्येक इयत्तेसाठीचे उपक्रम चार विभागांमध्ये दिलेले आहेत : (अ) मी आणि माझ्या क्षमता (ब) माझ्या जबाबदान्या

(क) माझे नातेसंबंध आणि (ड) मी आणि आपले जग. प्रत्येक उपक्रमाची रचना अशा प्रकारे करण्यात आली आहे की:

- प्रत्येक उपक्रम हा संबंधित विभागातील एक किंवा अधिक मूल्यवर्धन अध्ययन निष्पत्तींशी सुसंगत आहे.
- उपक्रम विद्यार्थींकेंद्रित अध्ययन पद्धतीवर आधारित आहेत.
- उपक्रम वयानुकूल आहेत.
- सर्व उपक्रम आवश्यकता पडल्यास काही फेरबदल करून सर्व शाळांमध्ये घेता येतील.
- सर्व उपक्रम वर्गातील सर्व मुलांना करता येतील.

उपक्रमांमध्ये सहयोगी-अध्ययनरचना अंतर्भूत करण्यात आल्या आहेत. तसेच असे काही मुक्तोत्तरी प्रश्नही अंतर्भूत करण्यात आलेले आहेत की ज्यांची उत्तरे व्यक्तिप्रत्वे वेगवेगळी असू शकतील. उपक्रमांमध्ये गोष्टी सांगणे, प्रसंग वर्णन, छोटी नाटके, गाणी-कविता म्हणणे, चित्रे काढणे व खेळ यांचा समावेश आहे.

संरचित वर्ग-उपक्रमांसाठी वर्षभरातील एकूण शालेय तासांच्या 5% पेक्षाही कमी वेळ लागेल. वर्ग उपक्रमांच्या प्रत्येक सत्रासाठी साधारणपणे तीस मिनिटे लागतील व त्यासाठी शाळांनी प्रत्येक आठवड्यात 60-100 मिनिटे राखून ठेवणे अपेक्षित आहे. वर्गात आयोजित करण्यात येणारे उपक्रम व घरातील वातावरण यामध्ये एक सुसंगती निर्माण व्हायला हवी म्हणून घरी करण्यासाठीचे काही उपक्रम सुचविण्यात आलेले आहेत. त्यामध्ये विशिष्ट विषयांवर पालक-विद्यार्थी संवाद किंवा इतर काही सोप्या उपक्रमांचा समावेश आहे. पुढील तासिकेत याविषयी वर्गात थोडी चर्चा होणे अपेक्षित आहे. ते करण्यासाठी पाच-दहा मिनिटांपेक्षा जास्त वेळ लागणार नाही.

वर्षभरात आयोजित करावयाच्या वेगवेगळ्या उपक्रमांची माहिती देणाऱ्या इयत्तानिहाय शिक्षक उपक्रम पुस्तिका तयार

करण्यात आल्या आहेत. त्यातून शिक्षकांना आपल्या वर्गसाठी उपक्रमांची निवड करता येईल. प्रत्येक उपक्रम घेण्याबाबतच्या सूचना या पुस्तिकेत दिलेल्या आहेत.

शाळेत करावयाचे उपक्रम

सर्वसामान्यपणे शाळा आपल्या पद्धतीने अनेक उपक्रम घेत असतात. याच उपक्रमांना थोडेसे वेगळे वळण देऊनसुटूधा आपण पुढील उद्दिष्टे साध्य करू शकू :

- संपूर्ण शाळेमध्ये बंधुत्वाची भावना रुजवणे.
- शाळेमध्ये सहकार्य व जबाबदारी ही मूळ्ये रुजवणे.
- सांघिक कार्य, नेतृत्वगुण, सर्जनशीलता व परस्पर संवाद या कौशल्यांचा सराव करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना संधी देणे.
- इतरांची काळजी कशी घ्यावी तसेच एखाद्या समाजकार्यात सक्रिय सहभाग कसा घ्यावा हे शिकण्याची संधी विद्यार्थ्यांना देणे.
- शाळा व आजूबाजूचा समाज यांच्यातील संबंध दृढ करणे.

शाळेचे दैनंदिन वेळापत्रक, कामकाज आणि संसाधने यांवर ताण येऊ न देता, अनेकविध उपक्रम विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या सहभागाने शाळेत आयोजित केले जाऊ शकतात. उदाहरणार्थ :

- विशिष्ट सूत्राभोवती गुंफलेले शालेय परिपाठ
- स्वच्छता सप्ताह
- विद्यार्थ्यांच्या विविधगुण दर्शनाचा कार्यक्रम समाविष्ट असलेले निरनिराळे कार्यक्रम
- शाळेतील वृक्षारोपणासारखे प्रकल्प
- विद्यार्थ्यांनी केलेल्या कामाचे प्रदर्शन
- पालक, समाजातील व्यक्ती, तसेच काही विशेष कार्य करत असलेले नागरिक यांची शाळेत भाषणे
- समाजकार्याचे प्रकल्प
- विद्यार्थी मंडळांची निर्मिती

विद्यार्थ्यांच्या निवडणुका घेऊन त्यातून निवडून आलेल्या विद्यार्थी-प्रतिनिधींचे मंडळ/बालसभा तयार करणे यांसारखे उपक्रम आयोजित केल्यास विद्यार्थ्यांना लोकशाही कार्यपद्धतीचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळू शकेल. या विद्यार्थी मंडळांना शाळेच्या परिसराची स्वच्छता करणे किंवा काही प्रासंगिक कार्यक्रम आयोजित करणे यांसारखी अर्थपूर्ण कामे दिल्यास जबाबदारीने काम करणे, एकमेकांच्या सहकार्याने काम करणे इत्यादी गोष्टी विद्यार्थी शिकू शकतील. काही विशेष कामांकरता (उदाहरणार्थ, विद्यार्थ्यांमधील दांडगाईस आवर घालणे, अभ्यासात मागे पडण्याचा विद्यार्थ्यांना मदत करणे, प्रोत्साहन देणे, इत्यादी. विद्यार्थी मंत्रिमंडळ/बालसभा गठित करूनही हे हेतू साध्य होऊ शकतात.

शाळास्तरावरील उपक्रमांचे नियोजन व अंमलबजावणी करण्यासाठी सहाय्य व्हावे म्हणून मुख्याध्यापकांसाठी मार्गदर्शन पुस्तिका पुरवल्या जातील.

अध्ययन-अध्यापनाशी संबंध

शाळेचा बहुतांश वेळ हा शालेय विषयांचे अध्यापन व अध्ययन यांत व्यतीत होतो. ते करत असताना जी कार्यपद्धती वापरली जाते ती मूळ्यवर्धन कार्यक्रमातील समग्रशाळा दृष्टिकोन तत्त्वांशी मिळतीजुळती असावी अशी अपेक्षा आहे. यासंबंधात बाल-शिक्षण हक्क कायद्यातील कृतियुक्त अध्ययनाचा पुरस्कार लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. कृतियुक्त अध्ययन पद्धतीमध्ये शिक्षक

हे प्रामुख्याने समन्वयकाच्या भूमिकेमध्ये राहतात व विद्यार्थी स्वतःच्या प्रयत्नांतून ज्ञानरचना करतात. अशाप्रकारे कृतियुक्त अध्ययन पद्धती अध्ययनासंबंधी स्वायत्ततेच्या विकासास मदत करते. जेव्हा विद्यार्थ्यांचे गट करून कृतियुक्त अध्ययन पद्धती प्रत्यक्ष आचरणात आणली जाते, तेव्हा सहकार्य, समानानुभूती यांसारखी मूळ्ये/अभिवृत्ती रुजविली जातात. नेहमीचे शालेय विषयांचे अध्ययन—अध्यापनातून ही मूळ्ये रुजवली जाऊ शकतात. भाषा व समाजशास्त्रे इत्यादी विषयांतील मूळ्यांसंबंधीच्या मुद्यांवर आधारित गटचर्चा आयोजित करून व त्यावर विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारून मूळ्ये रुजविण्याचे कार्य होऊ शकते.

मूळ्यवर्धन कार्यक्रमाचा शैक्षणिक अध्यापन—अध्ययनाशी संबंध स्पष्ट व्हावा म्हणून एसएमएफ पुढील दोन प्रकारे मार्गदर्शन करेल :

- शालेय विषयांच्या अध्ययन—अध्यापनात मूळ्यवर्धनच्या पद्धतींचा (सहयोगी अध्ययन रचना, मुक्तोत्तरी प्रश्न विचारणे, इत्यादी) वापर करणे.
- भाषा, समाजशास्त्रे इत्यादी विषयांतील मूळ्यविषयक घटक स्पष्ट व्हावेत म्हणून वर्गात चर्चा आयोजित करणे.

मूळ्यवर्धन शैक्षणिक पद्धतींची अंमलबजावणी

मूळ्यवर्धन कार्यक्रमाच्या शैक्षणिक पद्धतींच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी तसेच बालस्नेही रीतीने विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाचे व्यवस्थापन होण्यासाठी मूळ्यवर्धन कार्यक्रमांतर्गत सहाय्य करण्यात येईल. उदा. पुस्तिकेत अन्यत्र नमूद केल्याप्रमाणे शिक्षकांच्या क्षमता संवर्धनासाठी कार्यशाळा, मार्गदर्शक पुस्तिका असे सहाय्य पुरविण्यात येईल.

वर्गस्तरीय उपक्रमांसाठी शाळांना वेळापत्रकातील थोडासा वेळ राखून ठेवावा लागेल. तसेच स्थानिक संदर्भ, साधनांची उपलब्धता, प्राधान्यक्रम तसेच आवश्यकता यांनुसार शाळा त्यांच्या पसंतीचे इतरही योग्य उपक्रम आयोजित करू शकतील. त्यासाठी शाळांनी वर्षाच्या सुरुवातीलाच नियोजन करून त्याची अंमलबजावणी करणे महत्त्वाचे आहे. हे नियोजन करण्यासाठी मूळ्यवर्धनच्या शिक्षक संदर्भ पुस्तिकेचा वापर करता येईल.

अंमलबजावणीबाबत कळीचे मुद्दे

मूळ्यवर्धन कार्यक्रमाची शाळांमध्ये परिणामकारक अंमलबजावणी करण्यासाठी पुढील गोष्टी आवश्यक आहेत :

वर्गस्तरीय उपक्रमांसाठी लागणाऱ्या वेळाचे नियोजन : वर नमूद केल्याप्रमाणे, वर्गात घ्यावयाच्या उपक्रमांचा समावेश शाळेच्या नियमित वेळापत्रकात केला पाहिजे. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची परवानगी घेऊन शाळांनी या उपक्रमांसाठी दर आठवड्यात वेळ राखून ठेवणे अपेक्षित आहे. वर्गामध्ये हे उपक्रम आयोजित करण्यासाठी शाळांनी काही शिक्षकांची निवड करणे आवश्यक आहे. या शिक्षकांना मूळ्यवर्धनविषयीचे विशेष प्रशिक्षण घ्यावे लागेल. हे प्रशिक्षण एसएमएफ द्वारे (प्रत्यक्षरीत्या अथवा शाळा व्यवस्थापनाद्वारे/सरकारद्वारे नियुक्त केलेल्या मुख्य प्रशिक्षकांमार्फत) दिले जाईल. शिक्षकांना 'मूळ्यवर्धन शिक्षक संदर्भ पुस्तिका' व 'उपक्रम पुस्तिका' पुरवल्या जातील आणि प्रकल्पकाळात योग्य यंत्रणेद्वारे मार्गदर्शनाची व्यवस्था केली जाईल.

शाळांमध्ये प्रचलित असलेल्या मूळ्यविषयक आचरण पद्धतीचे पुनरावलोकन करून त्यात आवश्यक ते बदल अंतर्भूत करणे: मूळ्यवर्धन उपक्रमांचे परिणामकारक आयोजन करण्यासाठी पूरक अशा शालेय वातावरणाची गरज असते. शाळेच्या कार्यपद्धतीतून लोकशाही मूळ्ये प्रतिबंधित झाली पाहिजेत. त्यासाठी शाळांमध्ये प्रचलित असलेल्या आचरणपद्धतींचा अभ्यास करून त्यात आवश्यक ते बदल करावेत यासाठी त्यांना प्रोत्साहन दिले जाईल. असे बदल मुख्यत्वे पुढील गोष्टींमध्ये करावे

लागतील : (i) शाळानियम व वर्गनियमांची निश्चिती आणि त्यांची अंमलबजावणी (ii) शाळेतील निर्णय पद्धती (iii) समग्रशाळा दृष्टिकोन स्तरावरील कार्यक्रमांचे आयोजन.

समग्रशाळा स्तरावरील उपक्रमांचे आयोजन करणे : मूल्यवर्धनच्या 'समग्रशाळा दृष्टिकोन' पद्धतीनुसार शाळांनी सर्व विद्यार्थ्यांच्या हितासाठी विविध उपक्रम राबविणे अपेक्षित आहे. शाळांमध्ये आधीपासून सुरु असलेल्या उपक्रमांना पूरक म्हणून पुढील प्रकारातील उपक्रम राबवता येतील : (i) विद्यार्थी मेळावे (ii) स्वातंत्र्यदिनाप्रमाणे इतरही विशेष दिवस साजरे करणे (iii) वार्षिक दिनासारखे विशेष कार्यक्रम (iv) विद्यार्थी समित्या बनवणे (v) इतर काही शालेय उपक्रम.

शालेय स्तरावरील अपेक्षित निष्पत्ती

मूल्यवर्धन कार्यक्रमामुळे शाळेतील वातावरणात मूल्यविषयक सकारात्मक बदलास चालना मिळेल व पुढील निष्पत्ती साध्य होण्यास सुरुवात होईल अशी अपेक्षा आहे :

- शाळा मूल्याधिष्ठित कार्यपद्धती आचरणात आणतील व त्यातून मुले संविधानात्मक मूल्ये आत्मसात करतील.
- मुलांनी तणाव, भीती वा दडपणविरहित पद्धतीने शिकावे म्हणून शाळा सुरक्षित, आस्थापूर्ण व बालस्नेही वातावरण निर्माण करतील.
- मुलांमध्ये लोकशाही मूल्ये/अभिवृत्ती व त्यानुरूप कौशल्ये निर्माण व्हावीत यासाठी शाळा त्यांना वेगवेगळ्या संधी व अनुभव देतील.

मुख्याध्यापक पातळीवरील अपेक्षित निष्पत्ती

मुख्याध्यापकांच्या पातळीवर हे अपेक्षित आहे की :

- शाळेचा प्रमुख म्हणून आपली सामाजिक व नैतिक भूमिका निश्चित करून त्यानुसार स्वतःच्या कामगिरीचे विश्लेषण करणे.
- लोकशाही मूल्यांचे अधिष्ठान असलेल्या अभिवृत्ती व वर्तनाचे दर्शन घडविणे.
- शाळेत व वर्गांमधून विद्यार्थ्यांसाठी सुरक्षित, आस्थापूर्ण व बालकेंद्री वातावरण निर्माण करण्यासाठी पुढाकार घेणे.
- नियोजन व निर्णय प्रक्रिया सर्वसमावेशक करणे.
- लोकशाही मूल्ये/अभिवृत्ती व संबंधित क्षमता विद्यार्थ्यांत जोपासल्या जाव्यात याकरता त्यांना जाणीवपूर्वक संधी व अनुभव देणे.
- विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण प्रगती व्हावी, यासाठी सर्व संबंधितांशी सुसंवाद साधणे व राखणे.

शिक्षक पातळीवरील अपेक्षित निष्पत्ती

शिक्षकांच्या पातळीवर हे अपेक्षित आहे की :

- शिक्षक म्हणून आपली सामाजिक व नैतिक भूमिका निश्चित ठरवून त्या संदर्भात स्वतःच्या कामगिरीचे विश्लेषण करणे.
- आपल्या अभिवृत्ती व वर्तनातून लोकशाही मूल्यांचे दर्शन घडविणे.
- वर्गात विद्यार्थ्यांसाठी सुरक्षित, आस्थापूर्ण व बालकेंद्री वातावरण निर्माण करणे. त्यातून विद्यार्थी भीती, दडपण किंवा तणाव यांपासून मुक्त अशा रीतीने अध्ययन करू शकतील.
- लोकशाही मूल्ये/अभिवृत्ती व संबंधित क्षमता जोपासल्या जाव्यात याकरता विद्यार्थ्यांना विविध संधी व अनुभव देणे.
- विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण प्रगती व्हावी यासाठी पालकांबरोबर सुसंवाद साधणे व राखणे.

शाळाचालकांचा (शासकीय किंवा खासगी) सक्रिय पाठिंबा, शाळेचे आकारमान, शाळेतील नेतृत्वाच्या क्षमता, शाळेचे सध्याचे वातावरण, बदलांना सामोरे जाण्याचा पूर्वानुभव इत्यादी घटकांचा विचार करता मूल्यवर्धनची उद्दिष्टे शाळापातळीवर लक्षणीयरीत्या साध्य होण्यासाठी एक वर्ष किंवा त्याहून अधिक कालावधी लागू शकेल. तथापि, हे सर्व घटक विचारात घेऊनही, एखादी शाळा ही सर्व बदलप्रक्रिया आवश्यकतेनुसार पहिल्या वर्षातच सुरु करू शकते. यातील काही प्रक्रिया दुसऱ्या वर्षात पूर्णत्वाला नेता येऊ शकतात.

शाळांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन

शालेय पातळीवरील अध्ययन निष्पत्तींच्या संदर्भात शाळांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्यासाठी तीन पद्धती सुचवलेल्या आहेत:

तक्ता 4 : शाळांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करण्याच्या पद्धती

पद्धत	हेतू	साधने	सुचविलेली वारंवारिता
स्वयंमूल्यमापन	सर्व संबंधित घटकांना सैद्याचे शालेय वातावरण व कार्यपद्धती, आजवरची कामगिरी, शाळेने ठरवलेले उपक्रम, यापुढे अधिक चांगले काय करता येईल आदी बाबींवर विचार करण्यास प्रवृत्त करणे.	प्रक्रिया व निष्पत्ती निर्दर्शक यांसह पडताळा सूची ; नमुना अभ्यास	दर सहामाहीस
शाळा तपासणी अधिकाऱ्यांकडून मूल्यमापन	शालेय वातावरण, वर्गातील कामकाज, शिक्षकांची कामगिरी यांबाबत विधायक सूचना देणे.	प्रक्रिया व निष्पत्तीदर्शक यांसह तपासणी सूची (शाळेच्या तपासणी सूचीशी मिळतीजुळती)	ठरवलेल्या वेळापत्रकानुसार
त्रयस्थपक्षी मूल्यमापन	शालेय वातावरण व कार्यपद्धती यावर स्वतंत्र रीतीने केलेल्या संशोधनावर आधारित अशी माहिती शाळेला व शाळा-चालकांना देणे.	संख्यात्मक व गुणात्मक सर्वेक्षण	एसएमएफ ने शाळांना मार्गदर्शन / सहाय्य करण्याच्या प्रारंभी व शेवटी

मूल्यवर्धन अध्ययन निष्पत्तींच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन

सन 2009 च्या बालशिक्षणहक्क कायद्यात शाळांसाठी सातत्यपूर्ण व सर्वकष मूल्यमापन पद्धती (CCE) अनिवार्य केलेली आहे. ती विचारात घेऊन मूल्यवर्धन अध्ययन निष्पत्तींच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी तीन प्रकार सुचवलेले आहेत:

तक्ता 5 : मूल्यवर्धन कार्यक्रमाच्या अध्ययन निष्पत्तीच्या संदर्भात सुचवलेले प्रकार

प्रकार	हेतू	साधने	वारंवारिता
स्वयंमूल्यमापन	विद्यार्थ्यांची शाळेतील, घरातील व्यक्तींशी व शेजाऱ्यांशी असलेली वागणूक सुधारण्यासाठी त्यांनी स्वतः विचार करावा व जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावेत यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देणे.	वर्तन निर्देशक असलेली तपासणीसूची	दर महिन्यास
सहाध्यार्यांकडून मूल्यमापन	विद्यार्थ्यांनी एकमेकांच्या जडण-घडणीच्या प्रक्रियेदरम्यान विधायक रीतीने सूचना करणे.	वर्तन निर्देशक असलेली तपासणीसूची	दर तिमाहीस
शिक्षकांकडून मूल्यमापन	विद्यार्थ्यांची शाळेमध्ये अभ्यासातील कामगिरी व शाळेतील वर्तन, आव्हानांना सामोरे जाण्याचा अनुभव, सुधारणा करण्याची तयारी आदींबाबत पालकांना वेळोवेळी तसेच ठराविक कालावधीअखेर अहवाल देणे.	सातत्यपूर्ण व सर्वकष मूल्यमापन आराखड्याच्या आधारावर बनविलेली वर्तन निर्देशक असलेली तपासणीसूची, निर्णय क्षमतेच्या संदर्भातील चाचण्या, नमुना अभ्यास, रुब्रिक्स इ.	दर सहामाहीस

4. शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशनर्फे मिळणारे सहाय्य

ज्या शाळांना किंवा शाळा समूहांना मूल्यवर्धन कार्यक्रम सुरु करायचा आहे, त्यांच्याबाबोबर एसएमएफ तीन टप्प्यांत सहयोग करेल.

तक्ता 6 : शाळेला मिळणाऱ्या सहाय्याचे तीन टप्पे

टप्पा	एसएमएफ कडून मिळणाऱ्या सहाय्याचे स्वरूप	अंदाजे कालावधी	अपेक्षित परिणाम
पूर्वतयारी	<ul style="list-style-type: none"> शाळाचालकांशी (शासकीय/खासगी) कार्यक्रम सुरु करण्याबाबत चर्चा/वाटाघाटी करणे. निर्णय प्रक्रियेत सामील असणाऱ्या व्यक्तींना कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचे नियोजन करण्यासाठी सहाय्य करणे. 	3 महिने	<ul style="list-style-type: none"> कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी शाळाचालकांची औपचारिक मान्यता मिळेल. शाळाचालक व एसएमएफ एकमेकांनी आणि इतर लाभार्थींनी करायची कामे व जबाबदाऱ्यांबाबतचा करार करतील.
कृतीयोजना	<ul style="list-style-type: none"> कार्यक्रमाचा उद्देश, व्याप्ती आणि अंमलबजावणी स्पष्ट होण्यासाठी सहभागी घटकांना मदत करणे. शाळेचे वातावरण, विद्यार्थ्यांचे वर्तन यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी पायाभूत सर्वेक्षण करणे. प्रशिक्षक, मुख्याध्यापक व शिक्षकांना प्रशिक्षण इ. द्वारा सक्षम करणे तसेच मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी मार्गदर्शक पुस्तिका पुरविणे. आवश्यकता भासेल तेव्हा बदलांचे नियोजन करण्यासाठी शाळांना सहाय्य करणे. शैक्षणिक कृतिकार्यक्रमाच्या आयोजनासाठी शाळांना सहाय्य करणे. कार्यक्रमामुळे होणाऱ्या सकारात्मक बदलांचा प्रचार करणे. कार्यक्रमाच्या अखेरीस शाळेमधील मूल्य-विषयक धोरणे व व्यवहाराचे तसेच विद्यार्थी स्तरावरील संपादणूकीसांदर्भातील अध्ययन निष्पत्ती विषयक अंतिम सर्वेक्षण करणे. 	12-36 महिने	<ul style="list-style-type: none"> शाळेचे वातावरण व विद्यार्थ्यांची वर्तन्यूक याबाबतीत पायाभूत सर्वेक्षण तसेच अंतिम सर्वेक्षण यांचा अहवाल मिळेल. शाळा नवीन उपक्रम अंमलात आणून त्यांच्या परिणामांचे मूल्यमापन करतील. आवश्यकता भासल्यास शाळा आपल्या ध्येय-धोरणांत व कार्यपद्धतीत योग्य ते बदल करतील. कार्यक्रमाच्या अखेरीस, एसएमएफ चे सहाय्य संपल्यानंतर, कार्यक्रमापासून कोणता फायदा झाला याचा आढावा शाळा घेतील व त्यापुढेही कार्यक्रम चालू ठेवण्याबाबत निर्णय घेतील.
कृतियोजना अंमलात आणल्यानंतर	<ul style="list-style-type: none"> कार्यक्रम चालू असताना आलेले अनुभव, आव्हाने, पुढेही गरजेनुसार निरंतर सहाय्य यांबाबत शाळांचे पदाधिकारी व संस्थाचालक यांच्याशी चर्चा करण्यासाठी सभा घेणे. 	6 ते 12 महिने	<ul style="list-style-type: none"> एसएमएफ किंवा शासकीय संस्थेकडून किंवा अन्य अशासकीय संस्थेकडून काही विशिष्ट शाळांना सहाय्य देण्यात येईल किंवा कार्यक्रमाच्या काही विशिष्ट भागांबाबत शाळांना सहाय्य मिळेल.

एसएमएफ कडून सहाय्य मिळण्याच्या कालावधीतीली कृतियोजना शाळा-व्यवस्थापनाशी (सरकारी/खाजगी) चर्चा करून व त्यांच्या गरजा, प्राधान्यक्रम व आस्थेचे विषय लक्षात घेऊन ठरविली जाईल. कार्यक्रमाची अंमलबजावणी सुरळीत व सुलभ रीतीने होण्यासाठी तो टप्प्याटप्प्याने राबवण्याचे धोरण आखले आहे.

क्षमतावर्धन सहाय्य

मूल्यवर्धनच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी एसएमएफ मुख्य प्रशिक्षक, शाळा शिक्षक, मुख्याध्यापक व शैक्षणिक अधिकारी यांना क्षमतावृद्धीसाठी सहाय्य करेल. हे सहाय्य दोन प्रकारे दिले जाईल :

- 1 ते 5 दिवसांच्या क्षमतावर्धन कार्यशाळा आयोजित करून
- प्रत्यक्ष कृतीस्थळावर अथवा कृतीस्थळाबाहेरुन (ऑनसाईट आणि ऑफसाईट) सहाय्य देऊन तंत्रज्ञानाधारित सहाय्य करण्यासाठी यंत्रणा विकसित केली जात आहे.

कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीतली विविध घटकांची भूमिका लक्षात घेऊन व कार्यक्रम कुठल्या टप्प्यावर आहे हे पाहून क्षमतावर्धन कार्यशाळेत ढोबळपणे पुढील गोष्टींचा समावेश केला जातो :

- प्रौढ सहभागींकडून बालकेंद्री अध्ययन-अध्यापन व बालसनेही वर्तन
- मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचे प्रयोजन, उदिदृष्ट, दृष्टिकोन आणि शैक्षणिक तत्त्वे
- मूल्यवर्धनच्या वर्गस्तरीय उपक्रमांची व्यापी
- सुयोग्य असे वर्ग व्यवस्थापन
- उपक्रमांचे आयोजन : उपक्रमांबंधी सूचना देणे, जोड्या, गट बनवणे, उपक्रमांत बदल करणे, कथा वाचन, मुले उपक्रम करत असताना शिक्षकांनी काय करावे, काय करू नये, विचारांस चालना देणारे प्रश्न विचारणे, इ.
- शाळांच्या ध्येय-धोरणांचा व प्रचलित कार्यपद्धतीचा आढावा घेणे
- संपूर्ण शाळा स्तरावरील उपक्रमांचे आयोजन करणे
- परिणामांचे मूल्यमापन करणे
- नेहमी विचारले जाणारे प्रश्न

आवश्यकता व मागणीनुसार उजळणी कार्यशाळांचे आयोजन केले जाते.

कार्यशाळांच्या आयोजनाची तत्त्वे

कार्यशाळांचा आराखडा व आयोजन पुढील चार तत्त्वांवर आधारीत असेल :

- **सहकार्य** : प्रशिक्षक व प्रशिक्षणार्थी यांच्यामध्ये लोकशाहीधिष्ठित व आस्थापूर्ण संबंध निर्माण करणे, प्रशिक्षणार्थींना सहयोगी अध्ययनास प्रोत्साहन देणे.
- **अभिवृत्तींमध्ये बदल** : चित्तवेधक चर्चा आणि उपक्रमांच्या माध्यमातून प्रशिक्षणार्थींच्या भाववृत्तीस आवाहन करणे व त्याद्वारे त्यांना सकारात्मक बदलासाठी प्रोत्साहित करणे.
- **प्रतिसाद** : प्रशिक्षणार्थींना वैयक्तिकरित्या अथवा गटांनी प्रतिसाद देता यावा यासाठी वेळ उपलब्ध करून देणे, त्यामुळे पुढील गोष्टींवर विचार करण्यास त्यांना प्रोत्साहन मिळेल – (अ) लोकशाही नागरिकत्वाचे संवर्धन (ब) शाळेची प्रचलित ध्येय-धोरणे व कार्यपद्धती (क) त्यांची स्वतःची अध्यापन पद्धती व विद्यार्थ्यांशी वर्तन यांबाबतचे व्यवस्थापन.
- **अनुभवात्मक अध्ययन** : शाळेतील प्रचलित धोरणे व कार्यपद्धती यांत बदल करण्याच्या नियोजन प्रक्रियेत प्रशिक्षणार्थींना सहभागाची संधी देणे तसेच प्रशिक्षकांच्या मार्गदर्शनाने कार्यक्रमाच्या काही शैक्षणिक पद्धतींचे प्रात्यक्षिक करणे.

साधन सामुग्री सहाय्य

क्षमतावर्धन कार्यशाळांतून विविध प्रकारची सहाय्य सामुग्री पुरविली जाईल, त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश आहे:

- मूल्यवर्धन माहितीपत्रक
- मूल्यवर्धन शिक्षकांसाठी इयत्तानिहाय उपक्रम पुस्तिका
- विद्यार्थ्यांसाठी इयत्तानिहाय उपक्रम पुस्तिका
- मूल्यवर्धन शिक्षकांसाठी संदर्भ पुस्तिका
- मुख्याध्यापकांसाठी संदर्भ पुस्तिका

अंमलबजावणी सहाय्य

जी राज्य सरकारे व जे खाजगी शाळा संचालक मूल्यवर्धन कार्यक्रम विस्तृत स्वरूपात राबवण्यास इच्छुक असतील त्यांना सहाय्य करण्याची एसएमएफची तयारी आहे. या सहाय्याची व्याप्ती आवश्यकतेनुसार व उपलब्ध संसाधनांनुसार असेल. मात्र त्यात साधारणपणे पुढील गोष्टींचा समावेश आहे:

- कार्यक्रमाचे नियोजन
- कार्यक्रमाचे निरीक्षण
- कार्यक्रमाचे मूल्यमापन

5. संभाव्य आव्हाने

मूल्यवर्धन कार्यक्रमांतर्गत अनेक पारंपरिक शैक्षणिक कल्पनांमध्ये काही सुधारणा सुचवलेल्या आहेत. तसेच अध्ययन-अध्यापनाच्या पद्धती, विद्यार्थीवर्तन व्यवस्थापन, मूल्यशिक्षण यांबाबत काही बदलही सुचविले आहेत. सर्वसाधारणपणे काही शैक्षणिक पद्धतींबद्दल संबंधित प्रौढांची मते पक्की झालेली असतात (उदाहरणार्थ, विद्यार्थ्यांनी लक्षपूर्वक अध्ययन करावे यासाठी त्यांना वेळप्रसंगी कडक शिक्षा करण्याची गरज असते). असे पारंपरिक दृष्टिकोन बदलणे हे एक आव्हान असेल. अन्य आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत :

- या कार्यक्रमामुळे शाळांवर अतिरिक्त बोजा पडेल असा समज.
- क्षमतावर्धन कार्यशाळांसाठी मुख्याध्यापकांना व शिक्षकांना वेळ द्यावा लागेल.
- विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापन व अध्ययनाच्या पद्धती अंमलात आण्यासाठी पूर्वीच्या पद्धतीत काही बदल करावे लागतील.
- शाळेचे सर्वसाधारण कामकाज व कार्यपद्धती यांत विविध प्रकारचे बदल करावे लागतील.

वर दिलेल्या आव्हानांचे निराकरण मूल्यवर्धन कार्यक्रमात करसे दूर केले जाते ते पुढे स्पष्ट केलेले आहे.

आव्हाने	आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी सुचवलेले मार्ग
प्रौढ घटकांची वृत्ती व धारणा	कोणत्याही स्तरावर प्रत्यक्षात काम सुरु करण्यापूर्वी या कार्यक्रमामार्गील तार्किक भूमिका सर्व संबंधित प्रौढांना स्पष्ट केली जाईल. मूल्यवर्धन कार्यक्रम हा राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2005 व त्यावर आधारित असलेला राज्य शासनाचा शालेय शिक्षण अभ्यासक्रम, तसेच शिक्षणहक्क कायदा (2009) यांच्याशी कसा सुसंगत आहे हेही दाखवून दिले जाईल. या कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण फायदे तसेच व्यक्तिशः त्यांनाही होणारे फायदे त्यांच्या लक्षात आणून दिले जातील. मूल्यवर्धन कार्यक्रमात सुचवलेल्या उपक्रमांची मनमोकळेणाने व पूर्वग्रहरहित दृष्टीने कार्यवाही करावी अशी आग्रहाची विनंती त्यांना करण्यात येईल. शाळेच्या वातावरणात तसेच विद्यार्थीवर्तनात होणारे सकारात्मक बदल पाहून मॅस्टिंगर (1957) या तज्ज्ञाने मांडलेल्या कॉग्निटिव डिसोनन्सच्या सिद्धांतात (theory of cognitive dissonance) सांगितल्याप्रमाणे या प्रौढांच्या दृष्टिकोनात व विचारात बदल होऊ शकेल.
शाळांवर पडणारा बोजा	शाळा घेत असलेल्या प्रचलित उपक्रमांत मूल्यवर्धन कार्यक्रम कसा बसू शकतो ते शाळांना समजावून सांगण्यात येईल. अतिरिक्त बोजा वर्गातील उपक्रमांना लागणाऱ्या वेळेपुरताच मर्यादित असेल. तथापि, येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की, कार्यक्रमातील अशा उपक्रमांना शाळेच्या कामकाजाच्या एकूण वेळेच्या 5% पेक्षाही कमी वेळ लागतो. शालेय शिक्षणाचे एक प्राथमिक उद्दिदष्ट साध्य करण्यासाठी हा वेळ शाळांनी दिला पाहिजे आणि तो त्या सहज देऊ शकतील.
विद्यार्थीकेंद्रित अध्ययन अध्यापन पद्धतीचा वापर	राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (2005) मध्ये विद्यार्थीकेंद्रित अध्ययन-अध्यापन पद्धतीची शिफारस केलेली आहे. त्यास अनुसरून शासकीय व अशासकीय संस्था पारंपरिक अध्यापनशैली व पद्धती बदलण्यासाठी जी कार्यवाही करत आहेत त्या कार्यवाहीला मूल्यवर्धन कार्यक्रमातील विद्यार्थीकेंद्रित अध्ययन-अध्यापन पद्धती पूरकच ठरेल. तथापि येथे हे ध्यानात घेतले पाहिजे की प्रचलित अध्ययन-अध्यापन पद्धती मोठ्या स्तरावर बदलायची झाल्यास व विद्यार्थी अध्ययन निष्पत्तीत सुधारणा करायची झाल्यास अनेक वर्षे सातत्याने प्रयत्न करावे लागतील.

आव्हाने	आव्हानाना सामोरे जाण्यासाठी सुचवलेले मार्ग
क्षमतावृद्धी कार्यशाळांसाठी मुख्याध्यापकांना व शिक्षकांना वेळ द्यावा लागेल.	राष्ट्रीय शिक्षक प्रशिक्षण आराखडा 2009 मध्ये शिक्षक प्रशिक्षणाच्या दृष्टीने शिक्षकांच्या क्षमतावर्धनासाठी ज्या अपेक्षा व्यक्त केल्या आहेत त्यांच्याशी मूल्यवर्धन कार्यशाळा सुसंगत आहेत. त्याचप्रमाणे अशा क्षमतावृद्धीची आवश्यकता राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (2005) व बालशिक्षणहक्क कायदा (2009) यांतही प्रतिपादिलेली आहे. त्या दृष्टीने मूल्यवर्धन कार्यक्रमातील क्षमतावृद्धी कार्यशाळा म्हणजे 'अतिरिक्त बोजा' होऊ शकत नाही. या कार्यशाळा केंद्र (कलस्टर) पातळीवर, कमी कालावधीच्या व वर्षभर विभागलेल्या असतील. या कार्यशाळेनंतर ऑनसाईट किंवा ऑफसाईट पद्धतीने शिक्षकांना व मुख्याध्यापकांना नियमितपणे मार्गदर्शन करण्यात येईल. त्यामुळे कार्यशाळांना उपस्थित राहण्यात त्यांचा फार वेळ जाणार नाही. जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमातच या कार्यशाळांचा समावेश करण्याबाबत प्रयत्न करण्यात येतील. या व्यतिरिक्त जिल्हा शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांशी नियमित संपर्क ठेवण्यात येईल. त्यामुळे प्रशिक्षणात द्यावयाच्या आशयाची पुनरुक्ती, वेळापत्रकाची अडचण, आदी बाबी टाळता येतील.
शाळांगणिक कार्यक्रम स्वीकारण्याच्या प्रमाणातील फरक व कार्यक्रमाचा परिणाम म्हणून होणाऱ्या बदलांमधील विविधता	बदल स्वीकारण्याचे प्रमाण शाळांगणिक तिथल्या संदर्भानुसार वेगवेगळे असणे अपेक्षितच आहे. एव्हरेट रॉजर्स यांचे 'चेंज ॲडॉप्शन मॉडेल' विचारात घेतल्यास, सुरुवातीला फक्त थोड्याच शाळा या कार्यक्रमाचा आत्मियतेने स्वीकार करतील. या शाळांचे प्रयत्न यशस्वी झाल्यास इतरही शाळा हा कार्यक्रम अधिक आत्मियतेने राबवू लागतील. कार्यक्रमाबद्दलच्या अशा यशोगाथांची माहिती वेगवेगळ्या माध्यमांतून इतर शाळांपर्यंत पोचवण्याचा प्रयत्न केला जाईल, तसेच ज्या शाळांना हा कार्यक्रम राबवण्यात अडचणी येत आहेत त्यांना आवश्यक ते सहाय्य केले जाईल. अशा प्रयत्नांतून या कार्यक्रमाची स्वीकारार्हता अधिकाधिक वाढेल अशी अपेक्षा आहे.

शाळाबाबू आव्हाने

शाळा हा विस्तारित समाजाचा एक विशिष्ट असा भाग असतो. त्यामुळे समाजात विशेषत्वाने रुजवलेली मूल्ये, वृत्तीबदल, वागणुकीची मानके यांचा शाळेवर मोठा प्रभाव पडणे साहजिक असते. शाळेत राबवला जाणारा मूल्यवर्धन कार्यक्रमही ही परिस्थिती लगेच बदलू शकणार नाही. तथापि, कार्यक्रमासाठी घेतल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांची व त्यामुळे होणारे शाळांच्या दृष्टिकोनातील बदल व विद्यार्थीवर्तनातील सुधारणा व त्यासाठी केलेल्या परिश्रमांची नोंद घ्यावी अशी पालकांना तसेच समाजातील महत्वाच्या व्यक्तींना आग्रहाची विनंती करण्यात येईल.

परिशिष्ट 1 : मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची आजपर्यंतची वाटचाल व विकास

मूल्यवर्धन कार्यक्रम सहा वर्षाच्या कालावधीत विकसित होत आला आहे. या काळात पुढील महत्त्वाचे टप्पे गाठण्यात आले :

- पथदर्शी प्रकल्पाची रचना व अंमलबजावणी
- जगभरातील मूल्यशिक्षणासंबंधीची धोरणे आणि पद्धतींचा अभ्यास
- भारतातील शैक्षणिक धोरणविषयक दस्तावेजांचा अभ्यास
- तज्ज्ञांशी सल्लामसलत

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करत असताना आतापर्यंत मिळालेल्या अनुभवातून, सहभागी घटकांच्या अभिप्रायांतून, तसेच सततच्या संशोधनातून मूल्यवर्धन कार्यक्रम विकसित होत आहे.

पथदर्शी प्रकल्पाची रचना व अंमलबजावणी

शिक्षणतज्ज्ञ व धोरणकर्त्त्यांकडून व्यक्त होत असलेली मूल्यशिक्षणाची वाढती गरज तसेच सरकारी शाळांमध्ये दिसून येणारा सुनियोजित मूल्यशिक्षणाचा अभाव पाहून श्री शांतिलाल मुळथा (एसएमएफ चे संस्थापक अध्यक्ष) यांनी सन 2009 मध्ये मूल्यशिक्षणाचा एक पथदर्शी प्रकल्प सरकारी शाळांमध्ये मोठ्या प्रमाणात राबवण्याचे ठरवले.

या मूल्यशिक्षण कार्यक्रमाचे 'मूल्यवर्धन' असे नामकरण करण्यात आले व या कार्यक्रमाचा पथदर्शी प्रकल्प महाराष्ट्राच्या बीड जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील प्राथमिक शाळांमध्ये सुरु करण्याचे ठरवण्यात आले. त्यानुसार बीड जिल्हा परिषदेची परवानगी घेऊन भारतीय जैन संघटनेने (बीजेएस, एसएमएफ ची मातृसंस्था) बीड जिल्ह्याच्या पाटोदा तालुक्यातील जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळांमध्ये हा कार्यक्रम सुरु केला.

हा कार्यक्रम इयत्ता पहिली ते चौथीच्या विद्यार्थ्यांसाठी मर्यादित ठेवण्याचे ठरवण्यात आले व या कार्यक्रमातील उपक्रमांसाठी आठवड्यातील काही ठराविक तास निश्चित करण्यात आले. या उपक्रमांमध्ये सहयोगी अध्ययन पद्धतींचा वापर सुरु करण्यात आला. हे उपक्रम बीजेएस ने प्रशिक्षण दिलेल्या शिक्षकांकडून राबविण्यात आले. हे सर्व शिक्षक स्थानिक परिसरातीलच होते व या शिक्षकवृद्धात निम्म्या स्त्री शिक्षिका होत्या.

विद्यार्थी, पालक व शाळांकडून मिळत असलेला सकारात्मक प्रतिसाद पाहून 2010 साली हा कार्यक्रम बीड जिल्ह्याच्या आष्टी तालुक्यातही सुरु करण्यात आला. तसेच प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीची अंतर्गत तपासणी करण्यासाठी व नियमित आढावा घेण्यासाठी एक काटेकोर व तपशीलवार संगणकाधारित प्रणाली बनविण्यात आली.

सन 2011 मध्ये या प्रकल्पाचा केंब्रिज विद्यापीठातील तज्ज्ञांद्वारे आढावा घेण्यात आला व त्यात मूल्यवर्धन कार्यक्रमाच्या अनेक सकारात्मक फलनिष्पत्ती दिसून आल्या.

या कार्यक्रमाची उपयुक्तता वाढवण्याच्या दृष्टीने सन 2012 मध्ये त्यातील उपक्रमांमध्ये अनेक बदल करण्यात आले.

सन 2013-14 मध्ये या प्रकल्पाचा केंब्रिज विद्यापीठातील तज्ज्ञांकडून तसेच एनसीईआरटी कडून पुन्हा आढावा घेण्यात आला. ओरेगॉन विद्यापीठाच्या डॉ. ब्रायन फ्ले यांनी आधुनिक साधने वापरून या कार्यक्रमाच्या परिणामांचे मूल्यांकन केले. त्यातून असे

दिसून आले की ज्या शाळांमध्ये मूल्यवर्धन कार्यक्रम राबवण्यात आला, तेथील विद्यार्थ्यांमध्ये अन्य शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत अनेक सकारात्मक बदल घडून आले होते.

हे सकारात्मक निष्कर्ष पाहून व सर्व सहभागी घटकांचा प्रतिसाद पाहून संपूर्ण भारतातील शाळांमध्ये लागू करता येईल अशा प्रकारे मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची फेररचना करण्यात आली.

मूल्यशिक्षणासंबंधीची जगभरातील धोरणे व पद्धती यांचा अभ्यास

मूल्यवर्धन कार्यक्रम हा मूल्यशिक्षणासंबंधीची जगभरातील धोरणे व पद्धती यांच्या सखोल अभ्यासावर आधारित आहे. या अभ्यासात पुढील गोष्टींचा समावेश होता :

- भारतातील तसेच जपान, कोरिया, सिंगापूर, चीन, ऑस्ट्रेलिया, इंग्लंड, अमेरिका इत्यादी देशांतील शालेय अभ्यासक्रमातील मूल्यशिक्षणाशी संबंधित धोरणांचा अभ्यास (नोंद: मूल्यशिक्षण हे जगाच्या वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जाते; उदा. व्यक्तिमत्व विकास शिक्षण, नैतिक शिक्षण, इत्यादी).
- युनेस्कोच्या '21 व्या शतकातील शिक्षण' या संबंधीच्या कृतीदलाच्या अहवालाचा ('डेलोर्स रिपोर्ट' 1996) अभ्यास
- आंतरराष्ट्रीय मान्यताप्राप्त अशा सामाजिक आणि भावनिक शिक्षणासंबंधीच्या CASEL आराखड्याचा अभ्यास
- भारतातील खाजगी शिक्षण संस्थांमधील मूल्यशिक्षणासंबंधीच्या पद्धतींचा अभ्यास
- जागतिक ख्यातीप्राप्त आणि सखोल अभ्यासांती बनवलेल्या 'कैअरिंग स्कूल कम्युनिटी (अमेरिका)' व त्यासारख्या कार्यक्रमांचा अभ्यास

वरील अभ्यासांव्यतिरिक्त मूल्यशिक्षणासंबंधीच्या मानसशास्त्रीय सिद्धांतांचाही अभ्यास करण्यात आला.

भारतातील शिक्षणधोरणविषयक दस्तावेजांचा अभ्यास

मूल्यवर्धन कार्यक्रम भारतातील शिक्षणधोरणविषयक पुढील दस्तावेजांच्या सखोल अभ्यासावर आधारित आहे:

- माध्यमिक शिक्षण आयोग (1952-53) अर्थात मुदलियार आयोगाचा अहवाल
- धार्मिक व नैतिक सूचना आयोग (1959) अर्थात श्रीप्रकाश आयोगाचा अहवाल
- भारतीय शिक्षण आयोग (1964-65) अर्थात कोठारी आयोगाचा अहवाल
- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, 1968
- राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (एनसीएफ), 1975
- पुनर्रचित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, 1986
- प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणासाठीचा राष्ट्रीय अभ्यासक्रम, 1988
- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या पुनरावलोकनासाठी नियुक्त केलेल्या राममूर्ती समितीचा (1990) अहवाल
- शालेय शिक्षणाच्या मूल्याभिमुखतेसंबंधी नियोजन आयोगाच्या गटाचा डॉ. डी. स्वामिनाथन समितीचा अहवाल (1992)
- मूल्याधिष्ठित शिक्षणासंबंधी एस.बी. चव्हाण समितीचा (1999) अहवाल
- राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (एनसीएफ), 2000
- राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (एनसीएफ), 2005
- एनसीइआरटी चा दस्तावेज - 'एज्युकेशन फॉर व्हॅल्यू इन स्कूल्स - अ फ्रेमवर्क' (2012)

याशिवाय पुढील दस्तावेजांचाही अभ्यास करण्यात आला :

-
- बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणहक्काचा कायदा, २००९
  - एनसीएफ २००५ वर आधारित अभ्यासक्रम, उदा. महाराष्ट्र राज्याचा प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम, २०१२

तज्ज्ञांशी सल्लामसलत

तज्ज्ञांशी सखोल चर्चा करून मूल्यवर्धन कार्यक्रम तयार करण्यात आला आहे; त्यात पुढील तज्ज्ञांचा समावेश होता :

- डॉ. सुषमा गुलाटी, माजी प्राध्यापक आणि एनसीईआरटी च्या शैक्षणिक मानसशास्त्र विभागाच्या विभागप्रमुख; तसेच एनसीईआरटी च्या 'एज्युकेशन फॉर व्हॅल्यू इन स्कूल्स – अ फ्रेमवर्क' च्या सहलेखिका
- डॉ. दया पंत, माजी प्राध्यापक आणि एनसीईआरटी च्या शैक्षणिक मानसशास्त्र विभागाच्या विभागप्रमुख; तसेच एनसीईआरटी च्या 'एज्युकेशन फॉर व्हॅल्यू इन स्कूल्स – अ फ्रेमवर्क' च्या सहलेखिका
- डॉ. डेव्हिड व्हाईटब्रेड, केंब्रिज विद्यापीठातील शैक्षणिक मानसशास्त्र या विषयाचे ज्येष्ठ व्याख्याता; तसेच 'मुलांचा बोधात्मक व भावनात्मक विकास' या विषयावरील अनेक पुस्तके व संशोधन अहवालांचे लेखक
- डॉ. ब्रायन फ्ले, ओरेगॉन स्टेट विद्यापीठाच्या कॉलेज ऑफ पब्लिक हेल्थ अँड ह्युमन सायन्सेस मधील प्राध्यापक; तसेच 'युवकांचा सकारात्मक विकास' या विषयावरील अनेक संशोधनपर अहवालांचे लेखक
- डॉ. रमेश पानसे, नामांकित शिक्षणतज्ज्ञ; तसेच बालकेंद्रित अदृथयन पद्धती व रचनावाद या विषयावरील अनेक लेख/पुस्तकांचे लेखक
- प्राध्यापक एस. परशुरामन, संचालक, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस (टीआयएसएस)

परिशिष्ट 2 : लोकशाहीधिष्ठित मूल्ये व शिक्षणाची उद्दिष्टे

लोकशाहीची संकल्पना व मूल्य यास अनेक पैलू आहेत. वेगवेगळ्या देशांत तेथील ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पाश्वर्भूमीनुसार व तेथे भेडसावत असलेल्या समस्यांच्या संदर्भात या पैलूंचे वेगवेगळ्या प्रकारे आकलन होते व वेगवेगळ्या पैलूंवर भर दिला जातो. भारताच्या राज्यघटनेत समाविष्ट केलेल्या लोकशाही मूल्यांबाबतची चर्चा राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा 2005 मध्ये केलेली आहे (पृष्ठ 8 ते 11). ही चर्चा आपणास भेडसावणाऱ्या समस्या व शिक्षणाची उद्दिष्टे यासंदर्भात केलेली आहे. तसेच माध्यमिक शिक्षण आयोग (1952) व अन्य अनेक आयोगांचे संदर्भ घेऊन केलेली आहे. या आराखड्यावरून असे दिसते की भारतातील शाळांतून लोकशाही नागरिकत्वाच्या जोपासनेसाठी पुढील मूल्यांकडे लक्ष द्यायला हवे आहे:

मानवी प्रतिष्ठा : माध्यमिक शिक्षण आयोगाचा (1952) उल्लेख करत राष्ट्रीय शिक्षणक्रम आराखड्याने 'मानवतेच्या दृष्टिकोनातून प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा व प्रत्येक व्यक्तीचे महत्त्व हा लोकशाहीचा आधार आहे' असे म्हटले आहे.

स्वायत्तता व जबाबदारी : 'विचारांचे आणि कृतींचे स्वातंत्र्य' या राज्यघटनेतील मूलभूत मूल्याचा उल्लेख करून राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा असे प्रतिपादन करतो की 'लोकशाहीला अशा नागरिकांची गरज आहे जे स्वायत्ततापूर्ण रीतीने स्वतःचे निर्णय घेतात व इतरांच्या या अधिकारांचा आदर करतात.' विचारांचे व कृतींचे स्वातंत्र्य हे 'जबाबदारी' या मूल्याशी तसेच विचारपूर्वक, काळजीपूर्वक व मूल्याधिष्ठित निर्णय घेण्याच्या क्षमतेशी निगडित आहे.

चिकित्सक व सर्जनशील विचार : माध्यमिक शिक्षण आयोगाचा (1952) उल्लेख करून राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा चिकित्सक विचार करण्याची क्षमता विकसित करण्याची गरज अधोरेखित करतो. अशी क्षमता निर्माण झाल्यास माणूस खन्याखोट्या गोष्टींमधून नेमके सत्य काय ते शोधू शकेल; प्रचारकी थाटाच्या गोष्टींमधून वस्तुस्थिती काय आहे हे शोधू शकेल तसेच धर्माधता आणि पूर्वग्रह त्यागू शकेल. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात 'सर्जनशील विचार' या मूल्याच्या विकासाचा संबंध पुढील बाबींशी जोडलेला आहे (पृष्ठ 46) - (अ) सर्जनशील अभिव्यक्ती व सौंदर्यविषयक बाबींचे रसग्रहण करणे. (ब) वेगाने बदलणाऱ्या जगात लवचिकता, नावीन्य व निर्मितीक्षमता या कौशल्यांचा वापर करून प्रभावी रीतीने काम करणे.

सुसंवादी जीवन : माध्यमिक शिक्षण आयोगाच्या (1952) अहवालाचा संदर्भ देऊन राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात असे नमूद केले आहे की शिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्या संपर्कात येणाऱ्या लोकांबोर यांना सुसंस्कृतपणे, सुसंवादी पद्धतीने व सफल रीतीने जगता यावे, असे गुण रुजवता यायला हवेत. यावरून 'शांतता' व 'सुसंवादी सहजीवन' या मूल्यांची जोपासना करण्याची गरज स्पष्ट होते.

विविधतेचा आदर : आपल्या देशात सर्व सामाजिक गटांना समानतेने जगण्याचा व आपला विकास साधण्याचा अधिकार आहे. आपल्या समाजात सांस्कृतिक विविधता मोठ्या प्रमाणावर आहे आणि शिक्षणाने त्याची दखल घेतली पाहिजे. 'सांस्कृतिक विविधता हा आपल्या देशाचा एक गुणविशेष असून तो जपला गेला पाहिजे,' असे राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात नमूद केले आहे.

इतरांबद्दल आस्था : इतरांच्या कल्याणाबद्दल व संवेदनांबद्दल आस्था तसेच जगाबद्दलची सजगता व जाणीव ही मूल्यांची आधारभूत तत्त्वे असायला हवीत.

सक्रिय सहभाग : शिक्षणामुळे इतरांबोर यांना सहकारी भावनेने काम करणे व समाजकार्यात विविध पद्धतीने योगदान देणे अशी धारणा निर्माण झाली पाहिजे.

परिशिष्ट ३ : शाळेतील मूल्याधिष्ठित आचारांचे मापन करण्यासाठी परिमाणे व निर्देशक

मापदंड	उप-परिमाण	निर्देशक
अपेक्षित साध्य १ : शाळांनी मूल्याधिष्ठित कार्यप्रणाली आचरणात आणणे व त्यायोगे मुलांनी संविधानात्मक मूल्ये आत्मसात करणे.		
1. शाळेची ध्येये आणि धोरणे	1.1 मूल्यांशी परिचय	शालेय शिक्षणाच्या माध्यमातून मूल्यांसंबंधी ध्येये व उद्दिष्टे सहयोगी पद्धतीने ठरविली जाणे.
		मूल्यांवर भर आणि स्पष्ट रीतीने मांडलेली मूल्याधारित ध्येये असणे; शाळेची प्रचलित कार्यपद्धती मूल्याधारित करण्याचा प्रयत्न करणे.
	1.2 मूल्यविषयक उद्दिष्टे	सर्वांच्या सहयोगाने ध्येय निश्चिती करणे.
		शाळेच्या ध्येय-धोरणांमधून मूल्याधिष्ठित वातावरणाचा पुरस्कार स्पष्ट दिसणे.
2. ध्येये आणि धोरणे प्रत्यक्षात राबवणे	2.1 निर्णय प्रक्रिया	शाळा व्यवस्थापन समिती (SMC) व मुख्याध्यापक यांनी परस्परांच्या सल्ल्याने व सहयोगाने शाळेतील निर्णय घेण्याची प्रक्रिया राबविणे.
		धोरणात्मक निर्णय मूल्याधारित असणे आणि निर्णयप्रक्रियेतही मूल्यांचा अंतर्भाव असणे.
	2.2 जबाबदारीचे हस्तांतरण आणि सक्षमीकरण	शाळा व्यवस्थापन समिती (SMC) व मुख्याध्यापक यांना नेमकी भूमिका व जबाबदाऱ्या देऊन त्यांच्यावरील विश्वास व्यक्त करणे; मूल्यांच्या प्रसारासाठी शाळा व्यवस्थापन समिती (SMC), मुख्याध्यापक व विद्यार्थी यांना योग्य ती स्वायत्तता असणे.
	2.3 मूल्यांची सनद	लोकशाही निर्णयप्रक्रियेद्वारे शाळेच्या मूल्यांची सनद तयार होणे.
		या सनदेमध्ये भारतीय संविधानातील मूल्ये अंतर्भूत असणे आणि शाळेशी संबंधित सर्व व्यक्तींसाठी सर्वसमावेशक आणि भेदभावहित कार्यपद्धती असणे.
		अपशब्द वापरणे, त्रास देणे, वा छेडछाड करणे यांबद्दलचे नियम व मानके यांबद्दल सुस्पष्टता असणे, नियमबाबू वर्तनासाठी केल्या जाणाऱ्या कारवाईत सातत्य आणि निःसंदिग्धता असणे.
		संबंधित सर्व व्यक्तींच्या वर्तनामधील समस्यांवर चर्चा आणि त्यानंतर सनदेतील मूल्यांवर आधारित असणारी उपाययोजना असणे.
	2.4 वार्षिक नियोजन	शाळेच्या वार्षिक नियोजनासाठीची प्रक्रिया ही सहयोगी व सर्वसमावेशक असणे.
		मूल्ये रुजवण्यासाठी शाळेच्या वार्षिक नियोजनात वर्गातील व वर्गबाबू अशा अनेकविध उपक्रमांचा समावेश असणे.

मापदंड	उप-परिमाण	निर्देशक
	2.5 प्रशासकीय प्रक्रिया	प्रशासकीय प्रक्रिया या मुळातच लोकशाही पद्धतीच्या असणे.
		प्रशासकीय प्रक्रिया नैतिक, न्याय व सर्वाना सन्मानाने वागवणारी अशी असणे तसेच लोकशाही नागरिकत्वाशी सुसंगत असणे.
		तक्रार निवारणासाठीची प्रक्रिया पारदर्शक व सहानुभूतीपूर्ण असणे.
		शाळेचा परिसर स्वच्छ, आरोग्यपूर्ण आणि पर्यावरणस्नेही असणे.
	2.6 सुरक्षिततेबाबतचा दृष्टीकोन	सर्व व्यक्तींना शाळेत सामाजिक, भावनिक, बौद्धिक व शारीरिक पातळ्यावर आपलेसे वाटणारे, आवश्यक तेव्हा सहाय्य मिळणारे व सुरक्षित वाटेल असे वातावरण मिळायला हवे असा सर्वांचा प्रयत्न असणे.
		आणीबाणीच्या प्रसंगांना सामोरे जाण्यासाठी निश्चित नियोजन व तयारी असणे तसेच त्यासाठी स्पष्टपणे नमूद केलेले नियम असणे.
3. ध्येये आणि धोरणे यांचे निरीक्षण व अंमलबंजावणी	3.1 संचालक मंडळाद्वारे पर्यवेक्षण	शाळा व्यवस्थापन समितीने आपली पर्यवेक्षणाची जबाबदारी संवेदनशीलपणे समजून आणि सहानुभूती बाळगून पार पाडणे.
		मूल्याधारित शालेय प्रक्रिया सुरक्षीतपणे चालली असल्याची खात्री करून घेण्यासाठी शाळा व्यवस्थापन समितीने सुसंगत रचना आणि प्रक्रिया यांची तरतूद केलेली असणे.
	3.2 आढावा आणि चिंतन	शाळेमध्ये ज्ञानसंस्कृतीची जोपासना होणे. तसेच सर्व संबंधित घटकांनी शाळेत मूल्याधारित वातावरण निर्माण करण्यासाठी पूर्वी केलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे, त्यांचे परिणाम अभ्यासणे आणि त्यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करणे.
		चर्चा व निर्णयप्रक्रियेत वेगवेगळे आढावा अहवाल व त्यावरील चिंतनाचे निष्कर्ष यांचा उपयोग करणे.
	3.3 कामगिरी व्यवस्थापन प्रणाली व गुणग्राहक प्रक्रिया	प्रमाणे आणि मानके यांच्या आधारे सातत्यपूर्ण सुधारणा घडवून मूल्याधारित अभ्यासक्रम व वातावरण तयार करणे, अद्ययावत आधारसामुग्रीच्या सहाय्याने अध्ययन प्रक्रियेबाबत निर्णय घेणे.
		मूल्याधारित शिक्षणासाठी प्रयत्नशील असणाऱ्या सर्वांच्याच कामगिरीचे मूल्यमापन करून उत्कृष्ट कामास प्रोत्साहन देणे. तसेच कामातील सुधारणेबद्दल रचनात्मक प्रतिसाद देणे.

मापदंड	उप-परिमाण	निर्देशक
अपेक्षित साध्य 2 : मुलांनी तणाव, भीती वा दडपणविरहित पद्धतीने शिकावे म्हणून शाळांमध्ये सुरक्षित, आस्थापूर्ण व बालस्नेही वातावरण निर्माण करणे.		
4. वर्गपातळीवरील आचरण पद्धती	4.1 वर्गातील भौतिक वातावरण	शाळेच्या सर्व वर्गांमधील वातावरण, बैठक व्यवस्था, प्रदर्शित केलेल्या गोष्टी यांतून शाळेने जी मूल्यविषयक घ्येये ठेवली आहेत त्यांचे प्रतिबिंब दिसणे.
		स्वच्छता आणि नीटनेटकेपणा असणे, पुरेशी जागा आणि सामुग्री उपलब्ध असणे.
		सर्व वर्ग स्वच्छ व नीटनेटके आहेत याची विद्यार्थ्यांच्या मदतीने शिक्षकांनी काळजी घेणे.
		वर्गखोल्यांमधील वातावरण प्रसन्न आणि आकर्षक असावे, यासाठी जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे.
	4.2 वर्गातील मनो-सामाजिक वातावरण	वर्गात समताधिष्ठित व भेदभावरहित वातावरण असणे, आपुलकीची भावना असणे, विद्यार्थी व शिक्षक यांमध्ये जिव्हाळ्याचे संबंध असणे, विविधतेचा आदर करणे.
		एक वा अधिक प्रौढांशी विद्यार्थ्यांचा संवाद असणे, शिक्षक व कर्मचारी वर्गास शाळेबद्दल सदृभावना असणे.
		शारीरिक शिक्षेचा पूर्णतः अभाव असणे.
		शाब्दिक वा भावनिक दांडगाई/छळ यांचा अभाव असणे.
	4.3 विद्यार्थिकेंद्री शिक्षण पद्धती	शैक्षणिक उद्दिष्टे साध्य करण्यसाठी शाळेमध्ये विद्यार्थिकेंद्री पद्धतीचा वापर, विद्यार्थ्यांचे गट करून अध्ययनास प्राधान्य देणे.
		स्वतः विचार करण्यसाठी विद्यार्थ्यांना प्रेरित करणे आणि आपले दृष्टिकोन आणि मते मोकळेपणाने व स्पष्टपणे मांडण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना असणे.
		कृतियुक्त अध्ययन, सकारात्मक प्रतिसाद, आनंददायी उपक्रम आणि विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा वाढवणारी व त्यांना बौद्धिकतृष्ण्या आव्हानात्मक वाटणारी अध्ययनसामुग्री असणे, मुलांचा अध्ययनात सहभाग वाढावा म्हणून त्यांना अनेक संधी देणे, अध्ययनाच्या दृष्टीने उपयुक्त तसेच वर्गातील सर्व मुलांच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवता येईल असे परिणामकारक वर्गव्यवस्थापन असणे.
		शिक्षकांना आपल्या कामाबद्दल उत्साह असणे, विद्यार्थ्यांची अध्ययनात एकाग्रता असणे.

मापदंड	उप-परिमाण	निर्देशक
	4.4 वर्ग व्यवस्थापन	विद्यार्थ्यांच्या सहभागाने मूल्यांवर आधारित असे वर्गनियम बनवलेले असणे.
		स्वयंशिस्तीने व सातत्यपूर्ण रीतीने नियम पाळणे व त्यांचे उपयोजन करणे.
	4.5 मूल्यमापन पद्धती आणि प्रतिसाद	सातत्यपूर्ण आणि सर्वकष मूल्यमापनाचे (CCE) स्वयंप्रेरणेने उपयोजन करणे, तणावरहित व रस वाटेल अशा प्रकारची मूल्यमापन प्रक्रिया असणे, प्रासंगिक नोंदींचा वापर असणे, सर्व संबंधितांना विश्लेषणात्मक व विधायक प्रतिसाद देणे.
		माहितीसाठ्यावर / प्रत्यक्ष पुराव्यांवर आधारित असा विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीचा मागोवा घेणे.
	4.6 शालेय अभ्यासक्रमाच्या अध्यापनात मूल्यांचा अंतर्भूव	शालेय अभ्यासक्रमातील विषय त्यांच्यात अंतर्भूत असलेल्या मूल्यांच्या अनुंगाने शिकविणे.
		पाठ्यपुस्तकातील पाठ व घटकांमध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या मूल्यांविषयी शिक्षकांनी संक्षिप्त चर्चा व उपक्रम यांचे आयोजन करणे.
	4.7 मूल्यसंबंधी अध्ययन अध्यापनासाठी समर्पित वेळ	सामाजिक, भावनिक व नैतिक कौशल्यांचा शाळेत थेट पद्धतीने (अप्रत्यक्षपणे रुजविली जाण्याखेरीज) वापर करणे.
		शाळेने व कर्मचाऱ्यांनी मूल्यांच्या अध्यापनासाठी पुरेसा वेळ देणे.
अपेक्षित साध्य 3 : मुलांमध्ये लोकशाही मूल्ये / अभिवृत्ती व संबंधित कौशल्ये यांचा विकास होण्यासाठी शाळांनी विविध संधी व अनुभव देणे.		
5. शाळा-स्तरावरील आचरण पद्धती	5.1 परिपाठ	विद्यार्थ्यांची मूल्यांविषयीची समज वाढविण्यासाठी गाणी, गोष्टी, गप्पा या माध्यमांचा परिपाठात वापर करणे.
		शालेय परिपाठ नियमितपणे होणे व त्यात विद्यार्थ्यांच्या सहभागाने विशिष्ट नियोजित विषयांचा समावेश असणे.
	5.2 कार्यक्रम	विद्यार्थ्यांमध्ये लोकशाही मूल्ये व त्या संबंधित सहभाग, सहकार, एकता आणि श्रमप्रतिष्ठा अशा प्रकारच्या लोकशाही वृत्ती विकसित होण्याला साहू करणे व प्रोत्साहन देणे यासाठी शाळेत वेगवेगळे कार्यक्रम व उपक्रम राबवणे.
	5.3 शाळेतील घटकांचे वर्तन	शाळेतील शिक्षक, प्रशासक आणि इतर कर्मचारी यांसारख्या प्रौढ व्यक्तींमधील परस्पर संबंध, प्रौढ व विद्यार्थी यांमधील परस्पर संबंध, तसेच विद्यार्थ्यांमधील परस्पर संबंध सकारात्मक असणे.
		सर्व संबंधित व्यक्तींच्या वर्तनात मर्यादाशीलता आणि मूल्यांची जोपासना दिसून येणे.

मापदंड	उप-परिमाण	निर्देशक
		'आपल्या वर्तनाचा विद्यार्थ्यांपुढे आदर्श असणार आहे' याची मुख्याध्यापक, शिक्षक आणि शाळा व्यवस्थापन समिती (SMC) यांना जाणीव असणे व तशी त्यांची वागणूक असणे.
	5.4 समाजसेवा	विद्यार्थी / प्रौढ व्यक्ती यांच्यात आपण शाळेमध्ये 'एकाच समुदायाचा भाग' असल्याची भावना असणे व त्यांनी ती वागणुकीत उत्तरवणे.
		समाजसेवेच्या तसेच समाजविकासाच्या कार्यक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांनी भाग घेणे.
	5.5 अध्ययन सामुग्री	विद्यार्थ्यांच्या स्वयंशिक्षणासाठी आणि त्यांचे क्षितीज अधिक विस्तारावे यासाठी वयानुरूप अशा पूरक अध्ययन सामुग्रीची (पुस्तके / नियतकालिके / सीडीज) विपुलता असणे.
		या सामुग्रीचा योग्य वापर होतो आहे का, यावर देखरेख करण्यासाठी यंत्रणा असणे.
	5.6 सहशालेय उपक्रम	बालहक्क व मानवहक्क, पर्यावरणाचे रक्षण, लिंगभेदरहितता यांसारख्या विषयांबाबत जागरूकता वाढविण्यासाठी संधी देणे. आयुष्याच्या सर्व क्षेत्रात सहकार्य, सहकारवृत्ती व समानानुभूती यासारख्या मूल्यांचे महत्त्व जाणून घेण्याची संधी देणे.
		विद्यार्थी व कर्मचारी यांची विविधतेने भरलेल्या बाह्यजगाबद्दलची जागरूकता वाढवण्यासाठी शैक्षणिक सहली / क्षेत्रभेटी यांसारख्या उपक्रमांचे आयोजन केले जाणे.
अपेक्षित साध्य 4 : मुलांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी सकारात्मक परस्पर संबंधांवर आधारित अशी व सर्व घटकांना सामावून घेणारी कार्यपद्धती शाळांनी आचरणात आणणे.		
6. शाळेची भागीदारी	6.1 पालकांशी भागीदारी	शाळेच्या निर्णयप्रक्रियांमध्ये पालकांचा प्रत्यक्ष सहभाग असणे, पालक-शिक्षक यांनी एकत्रितरित्या वर्तननियम ठरवणे व त्यानुसार विद्यार्थ्यांचे अध्ययन तसेच वर्तन आहे की नाही याची खात्री करणे.
		शाळा ज्या मूल्यांची जोपासना करू इच्छिते त्याबद्दल पालकांमध्ये स्पष्टता व प्रशंसेची भावना असणे.
		मूल्यशिक्षणाच्या प्रयत्नांमध्ये पालकांनी पाठिंबा द्यावा, त्यात सहभागी व्हावे व आपले योगदान द्यावे यासाठी शाळेने त्यांना प्रोत्साहन देणे.
	6.3 स्थानिक समाजासोबत सहयोग	स्थानिक समाजाबरोबर दृढ आणि अर्थपूर्ण नातेसंबंध निर्माण व्हावेत म्हणून शाळेने विशेष प्रयत्न करणे.
		मूल्याधारित उपक्रमांसाठी परस्परांना सहाय्य करणे व त्यासाठी नियमितपणे परस्परांच्या संपर्कात राहणे.

मापदंड	उप-परिमाण	निर्देशक
		समाजातील विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्तींना शाळेत संसाधन व्यक्ती म्हणून बोलावणे, विविध कारागीर व व्यावसायिक यांनी विद्यार्थ्यांना आपल्या कामांबद्दल माहिती देणे.
	6.4 प्रचार व प्रसार माध्यमे	मूल्यशिक्षणाविषयीची माहिती सामाजिक बांधिलकी म्हणून इतर शाळा व स्थानिक समाजापर्यंत पोहचविणे.
		समाजातील मूल्याधारित उपक्रमांमध्ये सहभागी होणे, मूल्यांशी संबंधित चर्चेसाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे.

शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशन

8 वा मजला, मुथ्था चॅबर्स -2, सेनापती बापट मार्ग, पुणे 411 016, महाराष्ट्र, भारत.

+91 20 6605 0000

+91 20 6605 0191

info@mutthafoundation.org

www.mutthafoundation.org